

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
ÓRTA MAXSUS TÁLIM VAZIRLIGI**

**AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**MAKTABGACHA TA'LIM FAKULTETI
MAKTABGACHA TARBIYA VA
DEFEKTOLOGIYA**

LOGOPEDIYA
páninen

**OQIW METODIKALIQ
KOMPLEKS**

Pánniń jumısshı oqıw programması Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw Ministirligi 2019 jıl “10” oktyabrdegi 892- sanlı buyırığı menen tastıyqlanǵan “Logopediya ” pání programması tiykarında tayarlanǵan.

Dúziwshi: Tasbaeva G.M.

- Ajiniyoz atındaǵı NDPI “Mektepke shekemgi tárbiya hám defektologiya” kafedrası o’qitiwshsi

Pikir

bildiriwshiler: Nurjanova R.U –

Ajiniyoz atındaǵı NDPI “Mektepke shekemgi tárbiya hám defektologiya” kafedrası docenti, pedagogika pánleri kandidati

M.Pazilova

Ajiniyoz atındaǵı NDPI “Pedagogika” kafedrası docenti, pedagogika pánleri kandidati

NDPI Mektepke shekemgi tálim fakulteti dekanı :

**2021 jıl “ _____ ” _____ M. X. Allamberganova
(qoli)**

Mektepke shekemgi tárbiya hám defektologiya kafedrası baslig’ı :

**2021 jıl “ _____ ” _____ A. A. Bekimbetova
(qoli)**

Pánniń jumıs oqıw bag’darlaması Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı ma’jilisiniń 2021 jıl “ _____ ” _____ dagı “ _____ ” -sanlı bayanı menen tastıyqlanǵan.

Mazmuni

1. Oqiw materiallari.....
2. O'zbetinshe ta'lim shinig'wlari
3. Glossariy.....
4. u'lgili pa'n das'tu'ri.....
5. isshi pa'n bag'darlamasi.....
6. test.....
7. isshi pa'n bag'darlamasina muwapiq bahalaw o'lshemlerin qollaw
boyinsha metodikaliq
ko'rsetpeler.....

FONETIKALÍQ-FONEMATIKALÍQ SÒYLEW KEMSHILIGINE IYE BOLĠAN BALALARDÍ OQÍTÍW HÂM TÀRBIYALAW

Reje:

- 1.Fonetikalıq-fonematikalıq sòylew kemshiligi haqqında túsiniK
2. Mektepke shekemgi tárbiya jasındađı balalarda seslerdiń aytılıwınıń buzılıwı
- 3.Tildiń rawajlanıwınıń waqtınsha toqtawı

Mektepke shekemgi tálim mákemelerinde tálim-tárbiya alıwshı hár bir balanı zaman talabı tiykarında hár tárepleme rawajlanđan shaxs bolıp jámiyetlik jumıslarda belsene qatnasıwında sòylew tiliniń durıs rawajlanıwı úlken áhmiyetke iye.¹

Til – bul adamlar arasındağı qatnas quralı. Milliy baylıq hámde tálim-tárbiya, dóretiwshilik ushın qúdiretli kúshke iye.Sonlıqtan, hár bir insandı sòylew tilin puxta iyelewge, óz pikirin tolıq táriyiplep beriwge úyretiw zárúr.

Fonetika - til biliminiń bir tarawı. Onıń izertlew obykti - sòylew sesleri, olardıń quramı hám sistemasi.

Tildiń ómir súriwi, jasawı sesler arqalı boladı. Oylawdıń tikkeley shınlıqqa aylanıwı til arqalı, til sesleri arqalı, iske asadı. Sesler sózlerdi quraydı. Sózlerden sóz dizbekleri, onnan gáp dúziledi.

Tildegı seslerdiń jasalıwın hám esitiliwın, seslerdiń quramın, seslerdiń únlesligi, seslerdiń almasıwı, qısqarıwı, túsip qalıwı sıyaqlı seslik nızamlardı, buwın qurılısın, intonaciyasın, sózlerdiń durıs aytılıw hám jazılıw normalarınıń tiykarın **fonetika ilimi** izertleydi.

Til sesleri sòylew agzaları arqalı payda boladı. Sòylew agzalarına ókpe, dawıs shimıldığı, dawıs, murın boshlığı, awız boshlığı: tańlay, til, erin kiredi.

Sòylew agzaları tiykarınan úsh toparđa bólinedi: 1. Dem alıw agzaları 2.Dawıs 3. Boshlıq agzaları.

Sesler dawıslı hám dawıssız bolıp eki toparđa bólinedi. Dawısslılardı aytqanda ókpeden shıqqan hawa ağımı sòylew agzaları tárepinen tosqınlıqqa ushıramaydı. Mısalı: **a, á, o, ó, t**.b.

Dawıssızlardı aytqanda hawa ağımı sòylew agzalarınıń bir jerinde tosqınlıqqa ushıraydı. Mısalı: **p, b, t, d**, t.b.

Dawıssızlarđa shawqım, al dawıslılarđa dawıs xarakterli boladı. Dawıslılar buwın jasaydı.Qaraqalpaq tilinde dawıssızlar jeke turıp buwın jasay almaydı.

Jazıwda sesler háripler menen belgilenedi. Hárip – fonemaniń, fonemalar dizbeginiń hám ayırım fonemalardıń reńkleriniń xatqa túsirilgen shártli tańbası.

Háriplerdiń belgili bir qatań tártip penen izbe-iz jaylastırılđan jıynađı **álipbe** delinedi. Qaraqalpaq tiliniń álipbesinde seslerdi ańlatuđın 34 hárip bar.

ÁLIPBE

Qaraqalpaq álipbesindegi háripler, olardıń izbe-iz jaylasıw tártibi menen atları

Q/t	Baspa	Aytılıwı	Kirill	Q/t	Baspa	Aytılıwı	kirill
1	A a	A	А	18	N n	Ne	н
2	Á á	Á	Ә	19	Ń ń	Ñe	ң
3	B b	Be	Б	20	O o	О	о
4	D d	De	Д	21	Ó ó	Ө	ө

¹O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim konsepsiyasi" -T.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2011. - 40 b.

5	E e	E	e,ə	22	P p	Pe	п
6	F f	Fe	ф	23	R r	Re	р
7	G g	Ge	г	24	S s	Se	с
8	Ǵ ǵ	Ǵa	ғ	25	T t	Te	т
9	H h	He	Ҥ	26	U u	U	у
10	X x	Xa	X	27	Ú ú	Ú	ү
11	Í í	Í	И	28	V v	Ve	в
12	I i	I	И	29	W w	We	ў
13	J j	Je	Ж	30	Y y	Ye	й
14	K k	ke	K	31	Z z	Ze	з
15	Q q	qa	Қ	32	Sh sh	She	ш
16	L l	la	Л	33	C c	Ce	ц
17	M m	me	M	34	Ch ch	Che	ч, ш

Dawıslı fonemalar. Dawıslılar buwın quray aladı hám olarǵa dawıs xarakterli boladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde toǵız dawıslı fonema bar: **a, á, ı, i, e, o, ó, u, ú,**

Dawıslılardıń klassifikaciyalanıwı. Dawıslılar úsh túrli: tildiń gorizantal jaǵdayına qaray, tildiń vertikal jaǵdayına qaray hám erinniń qatnasına qaray klassifikaciyalanadı.

1. Tildiń gorizantal jaǵdayına qaray:

Til aldı	E			
Til ortası	Á	I	Ó	ú
Til artı	A	I	O	u

II. Tildiń vertikal jaǵdayına qaray:

Ashıq dawıslılar	A	Á		
Qısqı dawıslılar	I	I	u, ú	e
Orta kóterińki	O	Ó		

III. Erinniń qatnasına qaray:

Erinlik	O	Ó	U	Ú	
Eziwlik	A	Á	I	I	e

Juwan hám jeńishke dawıslılar

Dawıslı seslerdiń juwan hám jeńishke bolıp bóliniwi soylew aǵzalarınıń xızmetine hám aytıwına baylanıslı.

Juwan dawıslılar: **a, o, ı, u,**

Jeńishke dawıslılar: **á, ó, i, ú, e.**

Dawıssız fonemalar

Ókpeden shıqqan hawanıń tosqınlıqqa ushırıp shıǵıwınan jasalatıwın sesler dawıssız fonemalar dep ataladı. Házirgi qaraqalpaq tilindegi dawıssız fonemalar: **b, v, g, ǵ, d, j, z, y, k, q, l, m, n, ń, p, r, s, t, w, f, x, h, c, ch, sh-** háribi eki fonemanıń dizbegin bildiredi.

Sóylewdiń fonetikalıq-fonematikalıq jaqtan rawajlanbaǵanlıǵı bul-seslerdi aytıw hám qabil etiw procesindegi kemshilikler nátiyjesinde balalarda ana tilindegi seslerdi ayta alıw sisteması qalıplesiwiniń buzılıwı bolıp esaplanadı. Bunday sóylew kemshiliginde sóylewdiń qabil etiw hám ayta alıw kemshiliklerine tiykarlangan fonetikalıq-fonematikalıq tárepiniń buzılıwı birinshi orında turadı. Sonıń menen birge, ayırım balalarda leksika-grammatikalıq rawajlanıwında anıq kózge taslanbaǵan artta qalıw jaǵdayları da anıqlanıwı múmkin. Bul túrdegi balalarǵa tán ózgeshelik, artikulyaciyalıq yaqi akustikalıq belgilerine qaraǵanda ajırılıp turatuǵın seslerdiń qalıplesiw procesiniń tamamlanbaǵanlıǵı bolıp esaplanadı. Bul jaǵdayda balanıń sóylewinde differenciaciyalanbaǵan seslerdiń bolıwı, seslerdi almastırıw, sóylewde olardıń qollanılmawı, kóplegen seslerdi buzıp aytıw, sonday-aq, seslerdi tıńlaǵanda jeterli dárejede ajırata almay qalıw jaǵdayları anıqlanadı.

Sóylewdi qabil etiwdi tekseriw procesinde ilimpazlar (V. Ananew, 1955,1960; V.I. Belyukov, 1958; A.N.Gvozdev, 1961) balalarda birinshi fonetikalıq sóylew normal rawajlangan jaǵdayda oǵada erte júzege keledi degen pikirge kelgen. Ilimpazlardıń aytıwınsha, balanıń esitiw analizatorı funkciyası erte rawajlanıwdıń basında-aq akustikalıq jaqtan qarama-qarsı bolǵan seslerdi ajırata aladı, rawajlangan fonetikalıq tıńlaw balaǵa tolıq sóylewdi iyelewine járdem berip qoymastan, ana-tilinde erkin qarım-qatnas jasaw kónlikpelerin de qalıplestiredi. Fonematikalıq qabil etiw sensor funkciya sıpatında júdá erte rawajlanadı. Bul jaǵdaydı izertlewshi ilimpazlar fonematikalıq tıńlaw sóylew qatnasınıń tiykarı bolǵanlıǵı dep túsindiredi.² (L.S.Vigotskiy, 1934; L.T.Shvorts, 1931; N.M.Shelovanov, 1954; A.N.Gvozdev, 1981; A.M.Leontev,1961; G.L.Rozengard-Pupka, 1963; L.V.Neyman, 1970; V.I.Belyukov, 1977)

N.X.Shvachkin balanıń sóylewdi qabil etiwiniń rawajlanıwın eki dáwirge ajratqan: sóylewdiń fonemaǵa shekem rawajlanıwı hám fonemalı sóylew.

Fonemaǵa shekemi dáwirde balalar úlken jastaǵılardıń sóylew intonaciyasına, onıń ritmine, sózlerdiń ulıwma seslerge bolǵan reakciyasın kórsetedi. Balada qarım-qatnastıń sóylew formasına bolǵan talabı payda boladı. Bul dáwirge kelip bala seslerdi qabil ete baslaydı, sózlerden pikirdi jetkerip beriw maqsetinde qollanadı. Mine, usı dáwirdi N .X SHvachkin «fonemalı sóylew» dep ataǵan hám sóylewdi qalıplestiriwshi dep baha bergen. Bir jastan eki jasqa shekem sóylewdi qabil etiw qalıplese, eki jastıń aqırına kelgende sóylewdi iyelewdiń tiykarı bolǵan birinshi fonematikalıq esitiw rawajlanadı hám bala sóylewdegi barlıq seslerdi qabıllay baslaydı. Joqarı dawıs penen sóylew bala tárepten ózlestirilip alınıwı A.N.Gvozdev (1961) tárepinen analizlenip berilgen. Onıń kórsetiwinshe, bala basqa sestıń tásirlerinen sesli sóylewdi ajırata, esitiw analizatorı onıń jeke aytıwında fonematikalıq elementlerdi islep shıǵarıwshı regulyator esaplanadı. Bul jasta bala sózdegi barlıq seslerdi esitedi hám ajırata aladı. Bul faktti A.N.Gvozdev balanıń fonematikalıq esitiw dárejesin belgilewde tiykarǵı ámel dep esaplaǵan. Mine, usı pikirdi V.I.Belyukov ta qollap- quwatlaydı. Onıń islegen «Balanıń fonematikalıq esitiw rawajlanıwı kartası» nda balanıń jeke seslerdi hám sóylew tilindegi sesli toparlardı ajıratıw qábileti rawajlanıwınıń nızamlı qaǵıydaları ashıp berilgen. Maǵlıwmatlar sonı kórsetedi, bala eki jasta, hátteki, akustikalıq jaqtan bir-birine uqsas bolǵan seslerdi de ajırata aladı. Avtor, bala eki jasqa shıqqanda balanıń fonematikalıq esitiwi eń joqarı qalıplesken dárejege jetedi, dep juwmaq shıǵaradı.

Psixologiya, lingvistika, defektologiya hám pedagogikada fonematikalıq esitiw hár qıylı usılda analizlenip kórip shıǵıladı.

V.G.Ananew (1955) sózli esitiwdi eki túrli formada úyrenip shıǵadı yaǵnıy absolyut hám ajıratıwshı esitiw seziwleri.

S.V.Ivanenko (1984) sózli esitiwdi insan qabil etiwge dıqqattı qaratuwdıń psixolingvistikalıq qábileti sıpatında kórsetip beredi. Onıń pikirinshe, sózli esitiw sózli qábiletin quramlıq bóleklerinen biri esaplanadı hám hár bir qábilet sıyaqlı ol da mádeniyattıń bir pútinligin

² Ayupova M.Yu. Logopediya.-T.,Özbekiston faylasuflari Milliy jamiyati, 2007.461-bet

hám tildiń fonologiyalıq quralların ózlestiriw tiykarında rawajlanadı, támiyinlenedi hám jetilistiriledi.

S.P.Redozubov (1961), D.V.Elkonin (1964) fonematikalıq esitiwdi insanńın sózindegi belgili sózli seslerdi esite alıw qábileti dep túsindiredi.

A.R.Luriya (1969,1975) bul túsiniń penen sheklenip qalmastan, fonematikalıq esitiwdi tosattan ses belgilerine ajırata alǵan ayırıqsha toparlardaqı túrli seslerdi ulıwmalastırıw qábileti, dep qaraydı.

Fonematikalıq esitiwdiń bul qásiyetine N.V.Arhangelskaya (1972), E.G.Karyasen (1972), A.V.Kalinevalar (1972) ayırıqsha itibar beredi. Olar fonematikalıq esitiwdi sózli seslerdiń hám olardıń dawıslı sıpatın ajıratıw qábileti, dep biledi.

T.G.Yagorov (1953) fonematikalıq esitiwdi ses jaǵınan analizlew hám sintezlew qábileti, dep biledi.

A.Voskresenskaya (1960), V.G.Goretskiy, N.I.Kuzmina hám V.I.Rodjestvenskaya (1968), M.F.Fomicheva (1971) fonematikalıq esitiwdi sózdegi basqa seslerdiń arasınan ayırıqsha seslerdi ajıratıw, dep qaraydı.

Biziń pikirimizshe, fonematikalıq esitiw tek sózdegi seslerdi qabıl etken halda perseptiv funkciyası esaplanadı. Basqa barlıq qábiletler seslerdi ajıratıw, ses toparların ulıwmalastırıw, fonematikalıq esitiwdiń jaqsı rawajlanǵanlıǵı nátiyjesinde sestı analizlep, sintezley alıw, qarım-qatnas hám bilimlendiriw procesinde qalıpleseı.

Kóplegen izertlewshi ilimpazlar G.A.Lyamina (1958), A.N.Gvozdev (1983), A.R.Luriya (1979), A.F.Zayceva (1981) hám basqalar fonematikalıq esitiwdiń jaqsı rawajlanbaǵanlıǵı balalarda sestı qabıl etiwdi irkedi (tormızlaydı). Sonıń nátiyjesinde sesler júdá kesh hám nadurıs qalıpleseı, dep kórsetedi.

Seslerdiń aytılıwınıń buzılıwı ózbetinshe kemshilik sıpatında analizlenip M.E.Radina (1974,1952,1961,1968), M. A.Aleksandrova (1955), L.M.Chudinova (1955), M.E.Xvatsev (1958,1961), F.A.Rau(1958), M.F.Fomiyaeva (1966,1971), M.G.Gening, N.A.German (1966,1971), O.N.Usanova (1970), E.F.Sobotovich (1970), M.M.Alekseyeva (1971), T.B.Filicheva (1974), M.YU.Ayupova (1992) hám basqalar tárepinen kórsetip berilgen.

2. Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalarda seslerdiń aytılıwınıń buzılıwı

Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balaların tilinde eń kóp ushırasatuǵın kemshiliklerden biri, ol sestıń aytılıwınıń buzılıwı. Tómendegilerdi seslerdiń aytılıwındaǵı buzılıw dep esaplaw múmkin.

Birinshiden, ayırım seslerdi jaqsı ayta almawı; ekinshiden, bir sestı ekinshi bir ses penen almastırıp aytıwı; úshinshiden, bar bolǵan seslerdi buzıp aytıw hám basqalar.

Bizler kóbinese mektepke shekemgi jastaǵı kishi topar balalarınıń seslerdi aytıwındaǵı fiziologiyalıq buzılıwları ushıratamız. Bunday buzılıwlar, yaǵnıy fiziologiyalıq buzılıwlar bar normal jumıs sharayatına, til aparatı hám sestı tınlaw analizatorlarınıń belgilengen ólshemde islep turǵanına qaramastan júz beriwi múmkin.

Bunnan tısqarı túrli sebeplerge bola patologiyalıq (mexanikalıq) funkcional buzılıwlar da ushırasıp turadı. Mexanikalıq dislaliyanıń tiykarǵı sebebi periferikalıq til aparatı súyek hám bulshıq et dúzilisiniń buzılıwı. Bunday buzılıw tuwma yaki ómiri dawamında arttırılǵan bolıwı múmkin.

Periferikalıq til aparatınıń tuwma kemshilikleri tómendegilerden ibarat boladı: joqarǵı erin, jaq, jumsaq hám qattı tańlay jarılǵan hám forması jeterli rawajlanbaǵan boladı; til astı tamırı kelte boladı, joqarı tisleriniń forması hám tómeni jaqtıń dúzilisi normal halatta bolmaydı.

Periferikalıq til aparatınıń ómiri dawamında arttırılǵan kemshiligi minalardan ibarat bolıwı múmkin, sonıń ishinde súyektiń jarılıwı, bulshıq etlerdiń úziliwi, qızıl iyek-bet jaraqatları (bunday buzılıwlar hár qıylı jasta bolıwı múmkin).

Funkcional dislaliyağa tómendegi hádiyseni mısal etip alıw múmkin: kishkene bala ayırım seslerdi, hátteki, sózlerdi nadurıs aytadı. Baladağı bul kemshilikti ata-ana, átiraptağılar durıslawdıń ornına balağa eliklep, balanıń tilinde juwap qaytaradı. Mısalı: ber sóziniń ornına be, sarı may ornına sa may hám basqalar. Balanıń psixikası rawajlanıwınıń bunday tormozlanıwı da funkcional dislaliyağa sebep boladı.

Balalar baqshasında seslerdi aytıwdı qalıplestiriw jumısı boyınsha tárbiyalıq jumıslar durıs jolğa qoyılsa, balalar tilindegi fiziologiyalıq, funkcionallıq hám mexanikalıq dislaliyanıń ayırım kemshiliklerin bala 5 – 6 jasqa tolğanğa shekem pútkilley durıslaw múmkin. Egerde bala menen 5 – 6 jıl dawamında jeke halda hám tereń jumıs alıp barılsa da, biraq balanıń tilinde hesh qanday ózgeris bolmasa, seslerdi nadurıs aytsa, onday jaǵdayda bunıń sebebin anıqlaw ushın logopedke múrǵat etiw gerek.

Tildiń rawajlanıwınıń waqtınsha toqtawı

Ayırım sebeplerge bola bala tili onıń rawajlanıwınıń túrli dáwirinde waqtınsha rawajlanbawı múmkin. Bunday balalarda kóbinese tómendegi halatlar júz beredi: sóz baylıǵı olardıń jasına tuwra kelmeydi: sóylewi, tildiń rawajlanıwı keshigedi: seslerdi aytıwdağı kemshilikler uzaq waqıtqa shekem dawam etedi.

Buǵan túrli keselliklerge shalıńıw da sebep bolıwı múmkin. Ásirese, bala tiliniń waqtınsha rawajlanbay qalıwına asqazan-ishek kesellikleri, bas miy boslıǵınıń zıyanlanıwı hám basqalar qattı tásir etedi. Bunday balalardıń organizmin shınıqtırıp hám bekkemlew jáne olardıń tili rawajlanıwı ushın jaqsı sharayatlar jaratıp beriliwi zárúr. Bunday balalar menen úzliksiz túrde arnawlı shınıǵıwlar ótkerilip turıladı.

Sóylew tili buzılǵan balalarǵa tárbiyashınıń ayırıqsha múnásibeti

Tárbiyashı balalardıń tilin tekseriw, sonday-aq, durıs ses ayıtılıwın qalıplestiriw boyınsha jumıs alıp barǵanda, logopedtiń járdemine mútáj balalardı anıqlaydı. Biraq sóylewi buzılǵan balalardı barqulla arnawlı logopediyalıq mákemelerge jiberiw hám olarǵa logopedtiń tiyisli járdemin kórsetiw imkaniyatına erise almaymız. Bala tiliniń hádden tıs buzılıwı olardıń aqılıy jaqtan rawajlanıwına da tásir etiwı múmkin. Ásirese, alaliya, dizartriya, anartriyaǵa ushıraǵan balalar aqılıy jaqtan jaqsı rawajlanbaydı. Bunday balalarda qorshaǵan ortalıqtaǵı turmıs penen baylanıslılıq tártibi buzıladı, nátiyjede olardıń bilimleri, sezimleri hám basqa ruwxıy processleri tómenlep, pútkilley tómenlep qaladı. Tili buzılǵan balalarǵa tárbiyashı ayırıqsha múnásibette bolsa da tiliniń buzılıw sebeplerin durıs úyrense, balanıń tilin durıslawǵa járdem berse, hátteki, ayırım jaǵdaylarda (egerde tilinde qandayda bir kemshiligi bolsa, yaǵnıy seslerdi almasırap aytıw, taslap ketiw, seslerdi aytıwdaǵı anıqsızlıq halatları hám basqa) balanıń sestı aytıwdaǵı kemshiliklerin durıslawǵa da erisiwi múmkin. Sonıń ushın da tárbiyashılar mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardıń tilinde ushırasatuǵın kemshilikler hám tiliniń buzılıwı sebeplerin biliwi shárt.

Qosımsha sorawlar hám tapsırmalar:

1. Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalarda seslerdiń ayıtılıwınıń buzılıwı mısallar menen kórsetip berin.
2. Tildiń rawajlanıwınıń waqtınsha toqtawı haqqında aytıp berin.
3. Sóylew tili buzılǵan balalarǵa tárbiyashınıń ayırıqsha múnásibeti boyınsha maǵlıwmatlar keltirin.

2-tema:Fonetikalıq-fonematik so`ylew buziliwin (FFN) tu`rli dárejedegi ko`rinisleri, táriypi.

1.Fonetikalıq-fonematikalıq soylew tili buzılıwınıń hár túrli dárejedegi kòrinislerine sıpatlamasi

2.Mektepke shekemgi balalarda ushırasatuğın dislaliya

3.Mektepke shekemgi balalarda ushırasatuğın rinolaliya

4.Mektepke shekemgi balalarda ushırasatuğın dizartriya

5.Fonetikalıq-fonematikalıq so`ylew kemshiligine iye bolğan balalar so`ylewin tekseriw.

Mektepke shekemgi jastağı balardıń seslerdi aytıwındağı kemshilikleri, ses analizi hám fonematikalıq esitiwdiń rawajlanıw qásiyetleri M.A.Aleksandrovanıń (1955) ilimiy jumıslarında kórsetip berilgen. Avtordıń kórsetiwinshe, fonematikalıq esitiwdi rawajlandırıwğa qaratılğan korrekciyalıq jumıslar balanıń durıs aytıp úyreniwine járdem beredi, mektepke shekemgi jastağı balardıń sestı aytıwındağı kemshiliklerin korrekciyalawda kóbirek esitiwdi qabıl etiwine itibar beriw kerek. Avtor mektepke shekemgi jastağı balalarda seslerdiń aytılwında kemshilikler kóp ushırasadı hám ol arnawlı pedagogtıń járdemisiz dúzelmeydi, degen juwmaققa kelgen. Kópshilik avtorlardıń R.E.Levina (1959), G.A.Kashe (1968), M.F.Fomicheva (1981), A.V.Yastrebova (1984), J.T.Raximova (1988), L.I.Sovka (1989) kórsetiwinshe, mektepke shekemgi jastağı balardıń 20%-30% de seslerdiń aytılwında kemshilikler anıqlanadı, dep kórsetiledi. Balalardağı ayırım seslerdiń kemshilikli aytılwı tómendegi izbe-izlikte anıqlanğan: R sesiniń aytılwındağı kemshilik, juwısınqı sesler, shawqımlı sesler, til artı sesleri, L sesi hám az muğdarda basqa sesler. Avtorlar awız-eki sóylewdegi kemshiliklerdiń kelip shıǵıw sebeplerin túrlishe analizleydi hám onıń aldın alıw ushın hár qıylı metodikalıq kórsetpeler beredi.

Seslerdiń aytılwındağı kemshiliklerdiń sebeplerin úyrene otırıp, avtorlar balanıń motor sferasında yaki akustikalıq qabıl etiwinde qıyınshılıqlar bolatuǵının kórsetip ótedi (R.M.Boskis, R.E.Levina, N.X.Shvachkin, L.F.Spirova, L.K.Nazarova).

L.F. Spirova (1937) normal hám sóylew kemshiligine iye bolğan balardıń sestı analizlew ózgesheliklerin salıstırmalı tekseriw jumısların alıp barǵan. Tekseriwlerdiń nátiyjesi sonı kórsetedi, hátteki, bir sestı naduris aytıw da ses analizine óz tásirin tiygizedi.

L.F.Spirova (1957) normal aytıw qábiletine iye bolğan mektepke shekemgi jastağı balardıń sestı analizlewi qábiletin anıqlaw ushın sózde berilgen sestı tabıw arqalı anıqlaw múmkin ekenligin kórsetedi. Balalarda sestı analizlew qábiletin anıqlawdıń jáne de jeńil túri-bul berilgen sestı sóz quramınan tabıw yaki seske baylanıslı suwret tabıw múmkin. Keyinirek bolsa berilgen seske baylanıslı sóz oylap tabıw, sózdegi aqırǵı dawıslı sestı tabıw sıyaqlı sestı analizlewdi qalıplestiretuǵın formalardan paydalanıw múmkin.

L.F.Spirovanıń maǵlıwmatına qaraǵanda, fonematikalıq qabıl etiw hám seslerdiń aytılwındağı kemshiliklerdiń payda bolıwı hár qıylı bolıp tabıladı. Ayırım balalarda seslerdiń aytılwındağı kemshilikler artikulyaciyalıq aparat dúzilisi hám háreketler nátiyjesinde júzege keledi. Onda oǵada kóp seslerdi ulıwma ayta almaw, artikulyaciyalıq jaqtan oǵada ańsat yaki artikulyaciyalıq jaqtan bir-birine uqsas seslerge almastırıw hám seslerdi naduris aytıw jaǵdayları anıqlanadı. Ayırım balalarda ushırasatuǵın seslerdiń aytılwındağı kemshilikler artikulyaciyalıq aparat háreketindegi qıyınshılıqlar menen baylanıslı bolmay, al seslerdi anıq emes qabıl etiw nátiyjesinde júzege shıǵadı.

L.F.Spirova fonematikalıq kemshiliklerdiń sebeplerin úyrene otırıp, bala sóziniń aytılw jaǵı qanshelli buzılǵan bolsa, ol sózlerdegi seslerdi analizlewge sonshelli qıynaladı. Bul bolsa oqıw hám jazıw kónlikpelerin ózlestiriwde qıyınshılıqlar tuwdıradı, degen juwmaققa keledi. Balalarda seslerdiń aytılwındağı kemshiliklerdi analizlew N.A.Nikashinanıń (1959) tómendegi ses túrleri kemshilikleri ushın ulıwmalıq juwmaq shıǵarıwǵa sebep boldı:

- seslerdiń sózde bolmawı, onı ayta almaw, artikulyaciyalıq hám aytılwı jaǵınan bir-birine jaqın seslerdi almastırıw;

-seslerdi almasırw, ses óz aldına durıs ayıldı, biraq sóz hám gáplerde bir topardağı sesler menen almasırladı;

-sesler sózde boladı, biraq artikulyaciyalıq jaqtan anıq ayılmadı;

N.A.Nikashina seslerdiń ayılıwında kóp ushırasatuğın kemshilikler dep tómendegi juwmaqqa keldi:

L, R sesleri ushın: olardıń sózde bolmawı, juwısıńqı seslerdi nadurıs ayıw, shawqımlı seslerdi basqa seslerge almasırw, jarılıwshı sesler ushın anıq emes sózlerdi ayıw sıyaqlılar tán.

Mektepke shekemgi jastağı balalarda ayıw kemshilikleri E.F.Soboevich (1970) hám M.M.Alekseeva tárepinen analizlengen. Sózge qoyılğan seslerde óz betinshe sóylewge kirgiziw, ayırım sesler ústinde islew izbe-izligi, logopediyalıq jumıslar metodikası hám mazmunı usı ilimpazlar tárepinen islep shıǵılğan. Sóylewinde kemshiligi bar balardıń fonematikalıq esitiwin rawajlandırıw nátiyjeliligini arttırıw islerine M.Zeeman (1962) itibar berip, durıs ayıw shártlerinen biri-bul fonematikalıq esitiwdiń jaqsı rawajlanıwı dep esaplaydı. Sonıń ushın da kemshiliklerdi saplastırıw ushın esitiw qáiletini rawajlandırıw zárúr.

G.Mistkovskaya (1969) sesler ústindegi jumıslar artikulyaciyalıq apparat motorikasın rawajlandırıwǵa, durıs dem alıwǵa, fonematikalıq esitiwdi rawajlandırıwǵa, balardı sawatlılıqqa úyretiwge tayarlawǵa qaratılıwı tiyis, dep esaplaydı.

Z.K.Gabashvili gruzin balalarında, A.S.Vinokur ukrain balalarında, A .I. Mikulskite litva tilinde bilim alatuğın balalarda, R.A.Ayazbekova qazaq, V.Pashalakov turkmen balalarında, L.R.Móminova, M.Yu.Ayupova ózbek balalarında sóylew kemshiliklerin úyrenedi. Olar ózleriniń ilimiy izertlew jumıslarında artikulyaciyalıq xarakterge iye bolğan sestıń ayılıw kemshiliklerin, fonematikalıq qabıl etiw processleriniń rawajlanbaǵanlıǵınan kelip shıǵatuğın kemshiliklerdi, jazıw hám ayıw kemshiliklerin analizlep berdi.

Hár túrli millet balalarında sóylew tili buzılıwların úyreniw, korrekciyalıq jumıs usılların tańlawda hár bir millettiń til ózgesheliklerin itibarǵa alıw zárúr.

M.Yu.Ayupova (1992) mektepke shekemgi jastagı balalarda sóylewdiń fonetikalıq hám fonematikalıq tárepini úyreniwde seslerdiń ayılıwındağı kemshiliklerdiń balalar arasında keń tarqalǵanlıǵı anıqlanadı. Onıń maǵlıwmatına qaraǵanda 270 tekseriliwshı 5 jasar balardıń 112 sinde (41,5%) seslerdiń ayılıwında kemshilikler bar ekenligi belgilendi. Olardan «R» sesiniń ayılıwındağı kemshilikler 60,7%, shawqımlı sesler 38,4%, juwısıńqı sesler 32,1%, til artı 2,5% , tereń til artı 7,1%, «L» sesiniń ayılıwındağı kemshilik 5,4% quraydı eken.

M.Ayupova tárepinen alıp barılatuğın fonematikalıq processlerdiń tekseriw nátiyjeleri sonı kórsetti, fonematikalıq qabıl etiwdiń rawajlanbaǵanlıǵı ses dúzilisi boyınsha uqsas buwın, sózlerdi biliwde hám olardı anıq ajırata almaw, seslerdiń differencaciya procesiniń tamamlanbaǵanlıǵı, ásirese, názik akustikalıq hám artikulyaciyalıq belgiler menen ajralıp turatuğın seslerdi anıqlawda payda boladı.

Mektepke shekemgi jastağı balalarda ses analizin úyreniw olarda bul kónlikpeniń formalanbaǵanlıǵın kórsetti. Joqarıda atları kórsetilgen barlıq avtorlar balalarda seziletuğın seslerdiń ayılıwındağı kemshilikler hám fonematikalıq esitiwdiń rawajlanbaǵanlıǵı arnawlı logopediyalıq járdemsiz saplastırıp bolmaydı, dep atap ótiledi. Bunday sóylew buzılıwına iye bolğan balalarǵa kórsetiletuğın logopediyalıq járdem arnawlı balalar baqshalarında, poliklinikalarda, ulıwma bilim beriw mektepleri janındağı logopunktlerde amelge asırıldı.

Mektepke shekemgi jastağı balardıń kópshiligi seslerdi ayıwda qıyınshılıqlarǵa ushırasadı. Ol kemshilikler waqtında dúzetilip, korrekcion shınıǵıwlar alıp barılmasa, keyinshelik kúsheyip ketiw jaǵdaylarına alıp keledi.

Mektepke shekemgi balalarda ushırasatuğın dislaliya

Dislaliya termini grek tilinen alınǵan bolıp (dis-sóylewdiń bir bóliminiń qatardan shıǵıwı, aynıwı, buzılıwı, lahiya-sóylew tili) degen mánisti bildiredi. Házirgi waqıtta dislaliya sóylew tili apparatınıń inervatsiyası saqlanǵan hám esitiw normada bolǵanda sesler ayılıwındağı kemshilik dep ayıldı.

Dislaliya sóylew tili buzılıwları arasındaǵı eń kóp tarqalǵan kemshilik esaplanadı. Dislaliyada balalar bir fonetikalıq topardaǵı seslerdi (monomorf displaliya) yamasa hár qıylı fonetikalıq topardaǵı seslerdi (polimorf displaliya) naduris aytadı. Seslerdiń aytıwında kemshilikler sóylew sistemasınıń basqa quramlıq bólimlerine hár qıylı dárejede tásir etiwı múmkin. Ayırım balalarda sóylew kemshiligi ápiwayı bir kemshilik bolıp, balanıń sóylewinde leksikalıq, grammatikalıq bólimlerinde, túsiniw qábiletinde hesh qanday kemshilik bolmaydı. Biraq, kóp jaǵdaylarda hátteki bir ǵana sestıń naduris aytıwı da sóylew sistemasındaǵı leksikalıq hám grammatikalıq tárepine tásir etedi, nátiyjede bala sestı naduris túsinedi, uqsas sesler menen aljastıradı, jazıw hám oqıw waqtında da qátelerge jol qoyadı.

Kelip shıǵıw sebeplerine qaray displaliya mexanikalıq, funkcionallıq hám fiziologiyalıq túrlerge bólinedi.³ Sóylew aparatınıń dúzilisindegi ózgerislerge baylanıslı aytıw kemshilikleri mexanikalıq displaliyaǵa alıp keledi, mısalı, artikulyaciyalıq aparat dúzilisindegi ózgerisler: tańlaydıń jariq, til astındaǵı juwan shanaq kelte bolıwı, kishi tildiń ekige bólingenligi, mańqalanıp sóylew, juwısıńqı dawıslar, til aldı **r, l** sonor dawıslılarınıń naduris aytıwına sebep boladı.

Naduris tájriyeler, mısalı ererek adamlardıń sóylewindegi nuqsanlarına eliklew, til, erinlerin naduris háreketlendiriw ádetleri hám basqalar bekkemlenip, funksional displaliyada sóylew aparatınıń belsendiliginde funksional ózgerisler payda etken boladı.

Fiziologiyalıq displaliya bala fiziologiyasına baylanıslı boladı. Kishi jastaǵı balalardıń sóylew aparatı jaqsı rawajlanbaǵanlıǵı sebepli seslerdi naduris aytıw jaǵdayları oǵada kóp ushırasadı. Jası úlkeyip, artikulyaciyalıq aparat rawajlanıp barǵan sayın bul kemshilik joǵalıp baradı.

Dislaliya kemshiligine iye bolǵan balalardıń qulaǵı jaqsı esitetuǵın boladı, onda hesh qanday kemshilikler baqlanbaydı. Sóylewdi fonematikalıq jaqtan esitiw, yaǵnıy seslerdi bir-birinen ajratıp biliw qábileti rawajlanbaǵan bolıwı múmkin.

Aytılıwındaǵı kemshilikler óz xarakterine qaray logopediyada fonetikalıq hám fonematikalıq (antroponofonika hám fonologik) kemshiliklerge bólinedi.

Seslerdi túsirip ketiw, naduris aytıw-bul fonetikalıq xarakterdegi kemshilikler.

Bir sestı ekinshi basqa bir ses penen almastırıp aralastırıp fonematikalıq xarakterdegi kemshilik bolıp esaplanadı.

Fonematikalıq aytıwındaǵı kemshiliklerdi paralaliyalar dep atawǵa da boladı.

Seslerdiń aytıwındaǵı kemshilikler logopediyada eki toparǵa bólinedi:

1. monomorf kemshilikler

2. polimorf kemshilikler

Eger bala qanday da bir sestı yamasa fonetikalıq jaqtan bir topardaǵı seslerdi (mısalı, til arqa dawısları) naduris aytılsa, biz onda ápiwayı monomorflı kemshiligi bar deymız (mono-bir, morf-forma degendi bildiredi).

Eger bala bir neshe fonetikalıq jaqtan hár túrlı topardaǵı seslerdi naduris aytatuǵın bolsa, bunday kemshilik quramalı diffuz polimorf kemshilik delinedi. (“polı” kóp, kóp formalı degendi bildiredi).

Mektepke shekemgi balalarda ushırasatuǵın rinolaliya

Rinolaliya, yaǵnıy murınnan sóylew, seslerdiń aytıwındaǵı hám ses tembriniń ses aparatındaǵı anatomiyalıq, fiziologiyalıq kemshilikler, ózgerisler nátiyjesinde buzılıp aytıwı. Rinolaliya awız hám murın boshlıqları arasında tosqınlıq joqlıǵınan yamasa usı boshlıqlar pitip qalıwınan kelip shıǵadı.

Artikulyaciyalıq aparattıń dúzilisindegi kemshilikler haqqında maǵlıwmatlar dáslep XIX ásir shıpkelerleriniń ilimiy shıǵarmalarında payda bola basladı.

³ Raxmanova V. S. Defektologiya va logopediya asoslari. -T., 1993. 49-bet

V.I.Oltushevskiy sóylewdegi kemshiliklerdi úyrenip, ádebiyatlarda jazılǵan maǵlıwmatlardı ulıwmalastırıp, sóylewdegi kemshiliklerdi talqılap, sóylewdegi kemshiliklerdi tiyisli toparlarǵa ajratqan. Ol artikulyaciyalıq aparat dúzilisiniń buzılıwı nátiyjesinde kelip shıqqan tuwma yamasa ómiri dawamında arttırılǵan kemshiliklerdi mexanikalıq dislaliya dep ataǵan. Rinolaliyaǵa bolsa mexanikalıq dislaliyanıń bir túri dep qaralǵan.

Rinolaliya E.F.Rau (1933), F.A.Rau (1933), Z.G.Nelyubova (1939), M.Morli, V.V.Kukol (1941), A.G.Ippolitova h.b. tárepinen keń úyrenilgen. Olardıń pikirinshe, rinolaliyanıń aldın alıw ilajların kóriw, korrekciyalıq, tárbiyalıq logopediya jumıs sistemasın durıs shólkemlestiriw, ata-analardıń óz balaların waqtında qánige-shıpaker, logopedke kórsetip emletiwı úlken áhmiyetke iye dep esaplaydı.

Baladaǵı kemshiliktiń túrin durıs anıqlaw hám oǵan tiyisli járdem kórsetiw házirgi logopediya pániniń áhmiyetli mashqalalarınan bolıp esaplanadı hám balanıń ómirinde áhmiyetli rol atqaradı.

Balada ulıwma rinolaliya barlıǵın anıqlaw qıyın emes. Aldı menen sóylewdiń anıq emesligi, balanıń mańqalanıp sóylewi onda rinolaliya barlıǵın kórsetedi. Rinolaliya ashıq yamasa jabıq, yaki bolmasa ekewi birge qosılıp aralas halda bolıwı múmkin. Onıń túrin anıqlaw ushın balanıń awzın ashıp, artikulyaciyalıq sóylew aparatı kózden ótkeriledi. Rinolaliya túrlerin anıq bilip alıw onı joq etiwdiń jolların durıs belgilep alıwǵa imkan beredi. Onıń túrlerin anıq ajratpay turıp ilaj kóriletuǵın bolsa, bul balaǵa payda etiwdiń ornına zıyan keltiriwi etiw múmkin. Rinolaliya qaysı jaǵdayda bolsa da, ol tábiyatınan organikalıq hám funkcionallıq boladı, bul jaǵdaylardı biz tómende ayrıqsha kórip shıǵamız.

Ashıq rinolaliya. Rinolaliyanıń bul túri de basqa sóylew kemshilikleri sıyaqlı tábiyattan organikalıq, yaǵnıy artikulyaciyalıq aparattıń dúzilisindegi kemshilikke baylanıslı hám funkcionallıq, yaǵnıy usı aparattıń ózi kemshiksiz bolǵan jaǵdayda funkciyası jetispewshiligine baylanıslı boladı, organikalıq ashıq rinolaliya artikulyaciyalıq apparattaǵı tuwma yamasa ómirinde arttırılǵan kemshilik, jetispewshilik sebepli júzege keledi. Tuwma túrlerdiń sebepleri hár qıylı, joqarı jaq súyeginiń tis qatarlarına taqalıp, jumsaq tańlay, erinniń kemtikligi, jumsaq tańlay yamasa tilsheniń keselligi mine usınday sóylewkemshiligine alıp keledi.

Turmısta arttırılǵan ashıq rinolaliya sebepleri de kóp, olardıń kóbirek ushırasatuǵınları tamaq, murın, tamaq boslıǵınıń ókpeden shıǵatuǵın hawa murın boslıǵına ótip kete beriwine alıp baratuǵın ózgerisleri menen baqlanadı.

Difteriya, gripp, tif kesellikleri sebepli jumsaq tańlayı zaqımlanıp qalıw jaǵdayları ushrasadı. Onda jumsaq tańlay jaqsı kóterile almawı nátiyjesinde murın-tamaq tesigi tolıq jabılmaytuǵın bolıp qaladı, bul da rinolaliyaǵa sebep boladı.

Ashıq rinolaliya murın-tamaq jolındaǵı adenoid h.b. ósimtelerdı alıp taslaǵannan keyin de payda boladı. Artikulyacılıq aparattıń hár qıylı travmalar yamasa zaqım sebepli zıyanlanıwı da ashıq rinolaliyaǵa alıp keledi.

Funkcionallıq ashıq rinolaliya. Bul túrdegi salamatlıǵı jaqsı bolmaǵan, ázzi balalarda bulshıq et nerv aparatınıń jaqsı islemegenligi nátiyjesinde jumsaq tańlaydıń kem háreketshenligi, yaǵnıy gipokinez hallarda bolıwına, dem alıw procesiniń buzılǵanlıǵına baylanıslı boladı. Esitiw funkciyasınıń buzılıwı, qulaǵı awır balalarda óz sóylewin qadaǵalay almawı, tutlıǵıp sóylewshilerde awız boslıǵındaǵı ózgerisler sebepli jumsaq tańlaydıń kóterile almawı da usınday rinolaliyaǵa alıp keledi.

Jabıq rinolaliya. Rinolaliyanıń bul túri de tuwma hám turmısta arttırılǵan bolıwı múmkin. Jabıq rinolaliyanıń sırtqı belgilerinen biri- bunday kemshiligi bar bala bárha awzın ashıp júredi. Jabıq rinolaliyanıń eki túrin: organikalıq, funkcionallıq túrlerin ajratıw zárúr.

Organikalıq jabıq rinolaliya tamaq, murın boslıqlarındaǵı hár qıylı ósimteler, isikler, abscessler h.b. túrli kesellikler nátiyjesinde kelip shıǵadı.

Funkcionallıq jabıq rinolaliya. Bul túrdegi mańqalıq ayırım seslerdi ózlestiriw waqtında payda boladı da, bala usı seslerdi ózlestirip, olardıń aytıluwın úyrenip, tildegi aytıluwına eliklew arqalı da funkcionallıq rinolaliya keltirip shıǵarıwı múmkin.

Aralas rinolaliya. Aralas rinolaliyada da ashıq hám jabıq rinolaliyağa tán bolǵan belgileri birge qosılǵan, yaǵnıy murın jolı bekitilip qalǵanı ústine tańlay-tamaq perdesinde jetispewshilik te boladı. Murınlıq sesler jabıq rinolaliyadaǵı sıyaqlı, basqa sesler bolsa ashıq rinolaliyadaǵı sıyaqlı ayıladı. Aralas rinolaliya da organikalıq yamasa funkcionallıq bolıwı múmkin. Organikalıq túrine jumsaq tańlaydıń kelteligi yamasa mayıplıǵı sebep bolsa, funkcionallıq túrine tańlay-tamaq jarıǵınıń funkciyası ózgeriwı nátiyjesinde murın jolınıń bekitilip turıwı sebep boladı.

Emlewden aldın, qaysı bir kemshilik ses tembirin kóbirek buzıp mańqalıqqa kóbirek sebep bolıp atırǵanlıǵın anıqlaw gerek. Mısalı: nawqas murınlıq sesler menen únliлерdi basqa seslerge qaraǵanda jáne de kóbirek mańqalanıp aytıp atırǵan bolsa, onda jabıq rinolaliya ústin boladı hám emlew ilajın soǵan qarap belgilew gerek.

Rinolaliklerdiń sóylewin analizlew sonı kórsetedi, birinshi orında juwısıńqı seslerdiń aytılwı buzıladı. Sebebi rinolaliyada hawa awızdan emes, al murınnan shıǵadı. Onda juwısıńqılardıń ornına tamaq qırıwına uqsalǵan sesler payda boladı. Til artı únlesleri ayılmay, sóylewde ulıwma esitilmeydi yamasa jarılıwshılar menen almasadı. Hawa murınnan shıǵatuǵın bolǵanı ushın únli seslerdiń aytılwı da buzılıp, bul sesler menen únles sesler bir-birinen ózgeshelenedi. Awır dárejede rinolaliyada sóylewdi nawqastıń átirapındaǵı adamlar, hátteki, ata-anaları da túsınbewi múmkin.

Rinolaliyanıń jeńil dárejedeǵi seslerdiń aytılwınan da, ses tárepinen de normadaǵı sóylew sesine da jaqsı boladı, biraq aytılwında biraz mańqalı tús aladı.

Sóylew procesinde rinolalik balalar tiyisli sestıń anaǵurlım durıs aytılwına háreket etip murın, artikulyaciyalıq apparatqa kóbirek kúsh saladı. Nátiyjede olardıń sóylewinde bet bulshıq etleri, ásirese, murın bulshıq etleriniń artıqsha háreketleri menen birge dawam etip baradı. Rinolalik balada periferik sóylew apparatındaǵı organikalıq jetispewshilik, balanıń fizikalıq rawajlanıwında unamsız tásir kórsetiwı múmkin. Tańlay, erin kemtikleri menen tuwılǵan bala awqatlanıwında qattı qıyınshılıqlarǵa ushıraydı. Bunday balaǵa, ádette, aldın tamızǵıstan, qasıqtan sút berip, awqatlandırılıp barıladı. Bunnan soń awqatlanıw waqtında sút joqarı dem alıw jollarına túsip qaladı. Bul bolsa dem alıw organlarınıń silekey qabıǵınıń kemtik zaqımlanıwına alıp keledi. Bunday balalar fizikalıq jaqtan da ázzi bolıp ósedi. Bul bolsa bala tiliniń rawajlanıwına unamsız tásir kórsetedi. Olardıń sóylewleri biraz kesh hám fonetikalıq jaqtan nadurıs rawajlana baslaydı. Seslerdi nadurıs aytıw bolsa seslerdi analizlewdi qıyınlastıradı. Rinolaliyalıq balalarda fonetikalıq uqıbı da jeterli rawajlanbaǵan boladı. Olardıń sóz baylıǵı sheklengen bolǵanı ushın logikalıq pikirlewi de qıyınlasadı, logikalıq yadları da biraz tómen boladı. Rinolaliyalıq balada ushırasatuǵın aqıl-oydıń kemshiligi, ádette ekilemshi hádiyse bolıp, sózdiń rawajlanıwı jolǵa túsip ketkennen keyin rinolaliyalıq aqılıy jaqtan ózi qatarlılarǵa jetip aladı. Rinolaliya ayırım waqıtları balanıń rawajlanıwına biraz qıyınshılıq tuwdıradı. Bunday balalar járdemshi mektep baǵdarlamaların da qıyınshılıq penen ózlestiredi.

Organikalıq jabıq rinolaliyanı joq etiw ushın murın jolın bekitip qoyǵan sebeplerdi joǵaltıw, balanıń durıs dem alatuǵın bolıwına erisiw gerek. Bala murın arqalı dem alatuǵın bolǵannan soń mańqalıq óz-ózinen joǵalıp ketedi. Eger mańqalıq dawam ete berse, sóylew shınıǵıwların ózlestiriw zárúr bolıp qaladı. Jabıq rinolaliyada ótkeriletuǵın arnawlı shınıǵıwlardan ayırımların kórip shıǵamız.

Dem alıw shınıǵıwları tiykarınan awızdı jumıp turıp, murın arqalı dem alıw hám dem shıǵarıwdı hár kúni bir neshe minuttan 3-4 hápte dawamında shınıqtırıp turıw gerek.

«M», «n» seslerin sozıp aytıp, murın boslıǵınıń rezonatorlıq belsendiligin kúsheytip barıw. Rezonatorlıq belsendilikti murın tesikleri aldına qolın tutıp turıw yamasa oǵan baylanǵan paxta bólegin ildirip qoyıw arqalı tekserse boladı.

Kishi jasaǵı balalar menen bolsa basqasha etip, yaǵnıy oyın tárizinde ótkeriw múmkin. Onda balalar alaqańların mańlay menen joqarǵı erin aralıǵına qoyıp, murınnan shıǵıp atırǵan hawanı sezip turıwı gerek. Hawanıń shıǵıwı tegis yamasa tegis emesligin biliw ushın balalar

alaqanın gá ózleri, gá tárbiyashıları, gá doslarınıń júzine qoyıp kórip, hawa aǵımına salıstırsa boladı.

«M» sesin únliler, misalı «a», «o», «u» menen birge ma-mo-mu buwınları tárizinde aytıw, onda «m» sesi sozıp aytıladı. Usı waqıtta únliler de dáslep anıq emes murın menen aytıladı. Bunı anıqlaw ushın olardı murın únleslerinen ajratıp, bólek aytıp kóriledi, keyin únliler birikpesi: au-ao-ai h.t.basqalar, onnan soń únlilerdiń sesli únlesleri menen birikpesi ba, bo, bu hám aqırında ma-a, ma h.t.basqa birikpeleri aytıw shınıǵıwına ótıledi. Áne usınday shınıǵıwlar járdeminde «m» sesi jolǵa qoyılsa, «n» sesiniń aytılıwın ózlestiriw bir qansha jeńil ótedi.

«N», «m» sesi, usı seslerdiń qatnasında buwınlar tolıq ózlestirilgennen soń, pútin sózler hám onnan soń gáplerdiń aytılıwına ótıledi.

Ashıq rinolaliyanı joq etiw. Ashıq rinolaliyanı joq etiw ushın operaciyalıq, fizioterapiyalıq hám logopediyalıq emlew usıllarınan hám qurallarınan paydalanıladı. Joqarı erin kemtikligin joǵaltıw ushın ómirdiń birinshi aylarınan-aq balanıń kemtik jayı operaciya jolı menen tigiledi. Jumsaq tańlaydı tigiw operaciyaların rus xirurgi Pirogov 1844-jıldan-aq ótkere baslaǵan edi. Onıń shákirti N.Voroncovskiy bolsa operaciyanıń ózi menen ǵana rinolaliyanı joq etip bolmaslıǵın, operaciyadan soń arnawlı sóylew shınıǵıwların ótkeriw zárúrligin kórsetip ótedi.

Jumsaq tańlay operaciyaları haqqında házir úlken jetiskenliklerdi qolǵa kirgizgen. Plastikalıq operaciyalar islep shıǵılıp, kemtik jaydı tigip tolıqtırıw yamasa protez qoyıw usılları qollanıladı. Biraq operaciya qaysı jasta ótkerilse jaqsı nátiyje beredi, degen másele ele úzil-kesil sheshilgen joq. Ayırım ilimpazlar operaciyanı bala tilge kirgenge shekemgi dáwirde ótkeriwdi maqul dep biledi, ayırımları bala úlkenirek bolıp, sóylewi tolıq rawajlanǵannan soń shama menen 9 jaslarda operaciya etiw kerek dep esaplaydı. Kóp qánigeler operaciyanı ótkeriw waqtın rinolaliklerdiń ulıwma jaǵdayına, kemtik jerine hám kólemine qarap belgileydi.

Professor M.Zeeman, A.A.Ximberglerdiń pikirinshe, operaciya 4-5 jaslarda islenetuǵın bolsa, bala tiliniń durıs rawajlanıp barıwına unamlı tásir etedi.

Logopedtiń aldına operaciya etilgenler menen bir qatarda ele operaciya etilmegen de járdem sorap keledi. Sonda logoped qanday járdem kórsetiw kerekligi haqqında durıs másláhát bere alıwı, operaciyadan aldın qanday tayarlıq kóriw kerekligi, operaciyadan soń, balanıń tilin ornına keltiriw ushın ilajlar kóriw kerekligin biliwi kerek, sebebi operaciyadan keyin rinolaliktiń tiliniń anıq emesligi qala beretuǵın bolǵanнан, óz waqtında durıs shólkemlestirilgen logopediyalıq járdem berilse ǵana kemshilikler joǵalıp ketedi.

Operaciyalar aldınan tayarlıq ushın alıp barılatuǵın logopediyalıq jumıslar tómendegishe bólimlerden ibarat:

- murın hám awız arqalı durıs dem shıǵarıwdı úyretiw;
- seslerdiń aytılıwın jolǵa qoyıw;
- sesler avtomatizaciyası;

Operaciyadan sońǵı rinolaliktiń artikulyaciyalıq aparatı operaciyadan aldınǵı dáwirdegi artikulyacılıq apparattan ózgeshelenedi, sebebi kemtikti tigiw ushın salınǵan jiplerdiń ornında tırtıqlar payda bolıp, jumsaq tańlaydıń háreketsheńligin biraz shekleydi, jumsaq tańlaydı passiv jaǵdayǵa túsirip qoyadı. Sol ushın operaciyadan sońǵı jumısqa endi jumsaq tańlaydı aktivlestiriw shınıǵıwları da kirgiziledi.

Operaciyadan sońǵı logopediyalıq jumıs tómendegi bólimlerden ibarat.

1. Jumsaq tańlay hám artikulyaciyalıq aparat gimnastikaları

- Sóylegende durıs dem alıwǵa úyretiw;
- Seslerdiń aytılıwın jolǵa qoyıw;
- Sesler avtomatizaciyası;

Hár eki dáwirde de logoped alıp baratuǵın qosımsha jumıslar psixoterapiya, esitiw dıqqatın rawajlandırıw hám bulshıq etlerdegi artıqsha háreketlerdi joq etiwden ibarat.

Jumsaq tańlaydıń háreketin aktivlestiriw ushın birinshi gezekte massaj usılınan paydalanıladı. Bul ushın tańlaydıń aldınǵı bóliminen arqa bólimine hám oń tárepinen shep tárepine qaray bas yamasa kórsetkish barmaq penen sıypalap, uqalap shıǵıladı, bul waqıtta

tırtıqlar áste-aqırınlıq penen basıp-basıp qoyıladı. Massaj 3-5 minuttan kúnine 3-4 márte ótkerilip turıladı. Massajdı aldın logoped, keyin ala rinolalik balanıń ózi ótkeredi. Massaj nátiyjesinde toqımalarda qan aylanısı jaqsılanıp, jumsaq tańlaydıń háreketsheńligi biraz ózine kelip qaladı. Massaj benen bir qatarda, durıs dem alıwdı jolǵa qoyıw ushın dem alıw shınıǵıwları da ótkeriledi.

Onda tómenдеgi shınıǵıwlar alıp barıladı:

- murın menen dem alıw – murınnan dem shıǵarıw;
- awız benen dem alıw – awızdan dem shıǵarıw;
- awızdan dem alıw – murınnan dem shıǵarıw.

Adam sóylegende hawa aǵımı, awızdan yaqi murınnan durıs kirip-shıǵıp turıwın támiyinleytuǵın jáne bir qansha qosımshalar da bar. Mısalı: dem shıǵarıw waqtında awız yamasa murındı jawıp turıp, janıp turǵan shırpını gá awızdan shıǵıp atırǵan hawa, gá murınnan shıǵıp turǵan hawa menen óshiriw, paxta bólekshesin awızdan yamasa murınnan shıǵıp turǵan hawa járdeminde óshiriw h.t.b. usılar qatarına kiredi. Durıs dem alıw hám dem shıǵarıwdı jolǵa qoyıw ústinde jumıs alıp barıladı. Onda A.G.Ippolitova seslerdiń aytılwı tómenдеgi tártipte ózgeritilip barıwın maqsetke muwapıq dep esaplaydı:⁴ a) unli sesler (a, e, o, u, i, ya, e, yo, yu); b) únles sessız juwısıńqılar (f, s, sh, x); c) sessız jarılıwshılar (p, t, k); d) sesli juwısıńqılar (v, z, j); g) sesli jarılıwshılar (b, d, g); e) affrikatlar (c, sh); j) sonorlar (l, r, m, n).

Házir seslerdiń aytılwın jolǵa qoyıwdıń tómenдеgi tártibine ámel etkende jaqsıraq nátiyjelerge erisilmekte.

Aldın «t» sesiniń aytılwı ústinde jumıs alıp barıladı, sebebi «t» sesi k-sh-c-s seslerin payda etiwı múmkin. «T» sesi bolmasa, onı «d» sesinen payda etiw múmkin. Eger «d» sesi bolmasa, ol «n» sesinen payda etiledi. Murındı jawıp turıp «n» sesi aytılsa, «d» sesi payda boladı. Bunda hár bir sestiniń aytılwı ózlestirilgennen soń bul ses aldın ashıq, keyin jabıq buwınlarda, onnan keyin sózlerde hám gáplerde aytıwǵa ótiledi. Bir sestiniń ózgeritiwshi sózlerdiń mánisi soraladı, mańqalanıp hám mańqalanbastan aytılgan sózlerdi esitip, mánisin aytıp beriliwi soraladı h.t.b.

Rinolaliyani joq etiwde dem alıw gimnastikasi úlken orın tutadı. Bul gimnastika murınnan dem alıp, murınnan shıǵarıw, murınnan dem alıp, awızdan shıǵarıw, awızdan dem alıp, awızdan shıǵarıw shınıǵıwlarınan ibarat boladı. Solay etip, házirgi kúnde rinolaliyani joq etiwde logopediyalıq ámeliyatta hár qıylı metodikalar isletilmekte. Biz avtorlardan Ippolitova A.G., Ermakova N.I., G.Shirkinalardıń islep shıqqan rinolaliyani joq etiw sistemalarınan tek ǵana ayırım ulıwma bolǵan jumıs usılların, jolların kórsetip óttik.

Rinolaliya sıyaqlı kemshilikler tek ǵana durıs shólkemlestirilgen kompleksli ilajlar tásirinde, arnawlı jaǵdayda, qanıge logoped-shıpakerler tárepinen joq etiliwi múmkin. Mektepke shekemgi tárbiya orınlarında, baslanǵısh klasslarda tárbiyashi hám oqıtıwshılar rinolaliya sıyaqlı kemshiliklerge iye bolǵan balalardı ilajı bolǵanınsha erterek qanıgelerge másláhát ushın jiberiwı kerek. Bunday balalar arnawlı baqshalarda, klasslarda bilim alsa, olarǵa tiyisli járdem óz waqtında hám durıs shólkemlestirilse, olar keyin ala oqıwdı tabıslı dawam ettiredi.

Mektepke shekemgi balalarda ushırasatuǵın dizartriya

Dizartriya sózlerdi tolıq, anıq ayta almaw, sóylew kemshiligi, ol sóylew apparatı innervaciyasında kemshilik bar ekenligine baylanıslı boladı. Dizartriya ushın oraylıq hámde periferikalıq nerv sistemasınıń organikalıq kesellikleri nátiyjesinde artikulyaciya bulshıq etleriniń zaqımlanıwı sebepli seslerdiń aytılwı hám sestiniń buzılıwı menen xarakterlenedi.

Dizartriya – latinsha «dis»-aynıw, buzılıw, «artron»-biriktiriw, jalǵaw degen sózden alınǵan bolıp, mánili anıq sóylewdiń buzılıwı degen mánisti bildiredi. Biraq, kópshilik ilimpazlar, dizartriya atamasın keńirek mánide qollanıp, artikulyaciya, sestiniń payda bolıwı, sóylew tezligi, anıqlıǵı, intonaciyasındaǵı kemshiliklerdi de dizartriya kemshiliginde

⁴ Ипполитова Г. Открытая ринолания. - Москва, Просвещение., 1983

anıqlanatuğın belgiler qatarına kirgizedi. Dizartriyanın awır túri anartriya dep ataladı. Onda bala tilin túsini bolmaydı. Biraq, átirapındağılardın tilin bala jaqsı túsinedi, ańlaw qábileti saqlanğan boladı.

Dizartriyanı keltirip shıǵarğan kesellik qanshelli awır, qanshelli erte baslanğan bolsa, onıń aqıbetleri de sonshelli awırraq boladı. Bul kemshilik erkin túrde, hátteki fonematikalıq esitiw qábileti saqlanıp qalğan halında sestin ayılıwınıń buzılıwı nátiyjesi sıpatında kórinedi. Dizartriya waqtında sawat ashıw jumısları qıyınlasadı. Bul waqıtta bala sózlerin jaqsı esite alatuğın hám ózine qaratılğan sózdi anıq dárejede túsine alatuğın, intellektinde birlemshi qopal ózgerisler joq bolsa da, sózlerdi buzıp, átirapındağılarǵa jaqsı túsiniilmeytuğın tárizde, yarım-jartı etip aytadı. Sóylewdegi kemshiliktiń bunday awır túri miydiń shep yarımsharındaǵı sóylew zonalarınıń organikalıq keselligine baylanıslı bolıp, baqsha yamasa mektepke kelgen balalardaǵı bul kemshilikti anıqlap alıw onsha qıyın emes. Ondaı jaǵdayda tekserip kóriw hám arnawlı baqsha hám mekteplerge, máselesin sheship alıw ushın olardı logoped aldına óz waqtında jiberiw oǵada áhmiyetli esaplanadı. Klinikalıq belgelerine qaray dizartriya hár qıylı toparlarǵa bólinedi: Logopediyalıq ámeliyatta dizartriyanıń vulvar, psevdovulvar, miy qabıǵına baylanıslı túrleri talqılanadı. Dizartriyanıń klinikalıq-tonikalıq diagnostikası nevrologiyalıq kóz-qarastan bir qansha quramalı bolǵanı sebepli, onıń formaları logopedtiń ózi erkin túrde anıqlay almaydı. Soǵan qaray bul wazıypanı nevropatolog shıpaker arnawlı usıllardan paydalanıp, logoped penen birge atqaradı. Klonikalıq-tonikalıq diagnozdı shıpaker anıqlap bergennen keyin logopediyalıq juwmaqtı logoped shıǵaradı. Dizartriyanıń hár bir túrin onıń qanday sıpatlanǵanına qaray, hár qıylı ilaj kóriledi. Hár bir túrinde seslerdiń ayılıwı, ses kemshilikleri, artikulyaciyalıq apparattıń háreketsheliǵi, motorikasındaǵı kemshilikler ózine tánligi menen ajralıp turadı. Sonıń ushın onı joq etiw usılları da ózine tán, hár qıylı boladı.

Dizartriyanı keltirip shıǵaratuğın sebepler hár qıylı bolıp keledi. Dizartriya kóp jaǵdaylarda ana qarnındaǵı balaǵa ishki hám sırtqı faktorlardın unamsız tási sebepli júzege keliwi múmkin, onda ananıń hámiledarlıq waqtında ayırım juqpalı keselliklerge jolıǵıwı, túrli zatlardın záhárli-intoksikaciya, gipoksiya (kislorod jetispewi), hámileniń zaqımlanıwı, asfiksiya bolıp (kindigi oralıp) tuwılıwı hám basqalar kiredi. Dizartriya ayırım waqıtları balanıń gódekliginde (1 jasqa jaqın waqtında) kesel bolıwı (meningit, túrli túrdegi meningoencefalit penen awırıwı) hám oraylıq nerv sistemasınıń zaqımlanıwı nátiyjesinde de júzege keliwi múmkin. Ana menen bala qanları quramınıń bir-birine sáykes kelmewi (rezus faktor) nátiyjesinde de dizartriya anıqlanıwı múmkin.

Kópshilik jaǵdaylarda dizartriya balalarda ushırasatuğın cerebral láń aqıbetinde payda boladı. E.M.Mastyukovanıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda, balalar cerebral láńi menen kesellengen adamlardıń 65-85% inde dizartriya baqlanadı.

Cerebral láń menen kesellengen balalardaǵı dizartriyanı francuz alımı G.Tardi sóylewdegi kemshiliktiń dárejesine qaray tómendegi eń jeńil túri bolıp, onda baladaǵı sóylew kemshilikleri tek qánige logoped tárepinen arnawlı tekseriwler nátiyjesinde anıqlanadı. Ekinshi dárejesi bala tilindegi kemshilikler átirapındağılarǵa sezilip tursa da, onıń sózi túsiniikli boladı. Úshinshi dárejesinde bala tilin tek onıń eń jaqın adamları ǵana túsinedi. Tórtinshi dárejesi eń awır dárejedege kemshilik bolıp, onda bala tilin ulıwma túsini bolmaydı. Anartriya dep usı dárejedege kemshilikke ayıladı.

Sóylew organlarınıń kem háreketleniwi sebepli sóylew sesleriniń artikulyaciyası buzıladı. Sonıń menen birge sóylew tezliginiń anıqlıǵı, ses kúshi de tómenleydi.

Dizartriyanı xarakterlewshi klinikalıq belgiler tómendegilerden ibarat:

1. Sóylew bulshıq etleriniń tonusınıń buzılıwı;
2. Artikulyaciyalıq aparat bulshıq etleriniń zaqımlanıwı sebepli shártli artikulyaciyalıq háreketleriniń sheklenip qalıwı;
3. Dem alıw háreketleri hám ses payda bolıwınıń buzılıwı.

Eń keń taralǵan dizartriyanıń psevdovulbar túrinde artikulyaciyalıq bulshıq etler tonusı kúsheyip ketedi, erinler, til, kishkene tildiń háreketsheliǵi shegaralanǵan boladı. Ses hám dem

aliw buziladı, bala awzınan suw ağıp turadı, juta almaydı. Sóylewindegi anıq emeslik, intonaciyalıq jaqtan tómenlik, mañqalanıw boladı.

Dizartriya da sóylew sistemasınıń barlıq komponentlerinde qandayda ózgerisler baqlanıwı múmkin. Soğan qaray dizartriyalıq balalar bir neshe toparlarǵa bólinedi: fonetikalıq kemshilikli, fonetikalıq-fonematikalıq kemshilikli balalar, sóylewi ulıwma rawajlanbay qalǵan balalar. Fonetikalıq xarakterdegi dizartriya da seslerdiń aytıwındaǵı kemshiliklerdi joq etiw ilajları kórilse, fonetikalıq-fonematikalıq xarakterdegi dizartriya da seslerdi ajratıw, fonematikalıq uqıptı rawajlandırıw, uqsas seslerdi bir-birinen ajratıw, sóz baylıǵın bayıtıw, grammatikalıq dúzilisin qalıplestirip barıw ústinde jumıs alıp barıladı.

Dizartriya ni joq etiwde, kóbinese kompleksli ilajlardı ámelge asırıw, fonetikalıq shınıǵıwlar ótkeriw, fonematikalıq uqıptı rawajlandırıw, jazba kemshiliklerdiń aldın alıw ústinde jumıs islew talap etiledi.

Dizartrik balalar menen arnawlı logopediyalıq jumıslar awır sóylew kemshilikleri bar, mektepke shekemgi jastaǵı balalar ushın shólkemlestirilgen arnawlı baqshalarda, mekteplerde yamasa ulıwma bilimlendiriw mektebi janındaǵı arnawlı klassarda, háreket-tayanısh organları zaqımlanǵan balalar ushın shólkemlestirilgen baqsha hám mektep-internatlarda, psixonevrologiyalıq emlew xanalar diń arnawlı bólimlerinde alıp barıladı. Dizartriya ni jeńil túrlerin poliklinika janındaǵı logopediyalıq kabinetler, ulıwma bilim beriw mekteplerindegi logopediyalıq punktlerde saplastiriwǵa boladı.⁵

Dizartriya qanshelli óz waqtında anıqlansa, onı joq etiw, korrekciyalaw ilajları da sonshelli jaqsı payda beredi. Uzaq múddet ishinde sabır-taaqat, izbe-izlilik penen logopediyalıq shınıǵıwlar alıp barıp, joqarı nátiyjelerge erisiwge boladı. Tek ǵana durıs shólkemlestirilgen kompleksli ilajlar, logoped penen nevropatolog yamasa psixonevrolog hám ata-analar diń birgeliktegi háreketi, logoped penen massaj islewshi, emlewshi, denetárbiyası qánigeleriniń birgelikte jámlesip islew nátiyjesindegi dizartriya ni maksimal dárejede joq etiw, balanıń átirapındaǵılar menen durıs baylanısta bolıp, biymálel sóyley alatuǵının támiyinlew múmkin.

1.4. Fonetikalıq-fonematikalıq sóylew tili buzılıwına iye bolǵan balalar tilin tekseriw

Bala úlkenlerge eliklew arqalı ses hám sózlerdi durıs aytıwǵa itibar beriw hám óz waqtında olarda ushırasatuǵın kemshiliklerdiń aldın alıwı zárúr. Mektepke shekemgi jastaǵı balalar diń kópshiligi anıq hám durıs sóylew tiline iye boladı. Biraq, soğan qaramastan, olardıń arasında til kemshiliklerine iye bolǵan balalar ushırasıp turadı. Ayırım balalar diń sóylew tilinde tek ǵana seslerdi nadurıs aytıw kemshiliklerinen basqa olarda sóylew tiliniń uluwma rawajlanbay qalıwı jaǵdayları anıqlanadı. Bunday balalar mektepke barganda mektep bagdarlamasın ózlestire almaydı hám olar logopedtiń járdemine mútáj boladı.

Bala tuwılǵan waqıtta shınıǵırıp jılay baslaydı. Balanıń jılawı ashlıqqa, suwıqqa, ózin tınıshsızlandırıp atırǵan basqa da nárselerge bolǵan kerı tásiiri bolıp esaplanadı. Biraq bul nárseniń balanıń ósiwi ushın paydalı tárepi de bar. Shınıǵırıp jılawı sebepli balanıń dem alıw jolları hám til aparatı rawajlanadı hám bekkemlenedi. Uluwma balalar diń shınıǵırıp jılawı olardıń sóylewiniń ósiwı ushın zárúr shártlerdiń biri bolıp esaplanadı. Bala eki yamasa úsh aylıq bolǵanında shınıǵırıp jılawdan tısqarı «agu», «a», «u» sıyaqlı ses túrlerin shıǵara baslaydı, bul sesler quwanıshtiń baslanıwı esaplanadı. Bala bunday seslerdi erkin jatqanında shıǵaradı. Balalar diń mine usınday seslerdi shıǵarıwı onıń til aparatın rawajlandıradı hám bekkemleydi. Sonday-aq onda bir qansha jańa sesler payda bolıwına járdem beredi.

Bala 3-4 aylıǵında dögerek átiraptaǵı adamlarǵa qatnasta bolǵanında hár qıylı ses shıǵara baslaydı. Onda ayırım ses (nan-nana-nan, ata-at) payda boladı. Balanıń tiliniń shınıǵıwında basqa adamlar diń sóylewi óz tásirin tiygize baslaydı. Bala sırtqı ortalıqtaǵı adamlar diń sóylegenin esitip, usı sóz birikpelerine ózi añlamaǵan halda eliklew baslaydı. Gereń, saqaw (gún) balalarda

⁵ Tursunova S.J. Maktabgacha yoshdagi dizartrik bolalarda nutqiy nafasni rivojlantirish ishlarining mazmuni/«Maktab va hayot» jurnali, T-2011, 3-son, 17-bet

da qıshqırw hám gúbirlew boladı, biraq til tek ǵana normal balalarda ádettegidey rawajlanıp baradı. Balardıń til shıǵara baslawı tildiń ósıw barısına tayarlıq rolin atqaradı. Söylew tili rawajlanıp kiyatırǵan dáwirlerde hár qıylı sesler hám olardıń birikpeleri payda bolıp, til apparatı rawajlanıp bekkemlenip baradı.

Balalar 7-8 aylıq bolǵanda olardıń basqalardan esitken sózleri menen usı sózlerde ayılǵan mánı arasında dáslepki baylanıslarda payda boladı. Balalar ózlerine ayılǵan sózge qarap háreket etetuǵın bolıp qaladı. MS: «ana» sózin aytqanda bala basın anası tárepke buradı. Bul passıv sóylewdi iyelewdiń baslanıwı esaplanadı.

Keyin ala bala 9-10 aylıq bolǵanında seslerdiń birikpesin eliklew jolı arqalı sóylewdi baslaydı, biraq usı ses birikpelerin sóylewinde aktiv sóz baslanıwı barlıǵın kóriwimiz múmkin. Ulıwma balanıń tuwılǵanınan bir jasqa tolǵanına shekem sesler shıǵarıp, ses birikpelerin tákirarlap turıwı til apparatınıń jumısına tayarlıq dáwiri bolıp esaplanadı.

Bala seslerdi birge qosıp zatlardıń atın hám óziniń pikirlerin aytıwǵa kirirken waqıttan baslap ol sóylewdi iyeley baslaydı.

Tárbiyanıń belgili bir tásirı astında oylawı ósip baradı hám sonıń menen birge, sóylew jáne uluwmalastırw pikirleri, abstraktciyalaw qábileti payda bola baslaydı.

Balalarda sóylewdiń fonetikalıq jaqtan ósiwi

Bala tilge kire baslaǵan dáslepki waqıtlarda sóz seslerin anıq ayta almaydı. Balalar ayırım sózlerdi nadurıs aytadı. MS: seslerdi buzıp, biriniń ornına basqasın qoyıp aytadı. (parta-payta, qant-ant, ayaq-alaq)

Kóbinese sózlerdegi ayırım seslerdi, hátteki, pútin buwınlardı túsirip qaldıradı, seslerdiń ornın almastırıp jiberedi. MS: bir dewdiń ornına be, alıp kel ornına abe, dep aytadı. Endi tisi shıǵıp kiyatırǵan balalarda tiliniń fonetikalıq jaqtan tolıq bolmawınıń sebebi bunday balalarda til (artikulyaciya) apparatı jeterli óspegen, jetilispegen boladı. Bunday waqıtta joqarı nerv xızmetiniń tolıq jetilispegenligi buǵan sebep bolıwı múmkin. Bunnan tisqari bala ayırım sózlerdegi seslerdi bir-birinen ajratıp jeterlishe pariqlay almaydı, uluwmalastırıp hám sóz quramına kirgiziwdi bilmeydi. Biraq bala ósip-ónip bargan sayınsózlerdiń sanı tez kóbeye baslaydı. Mısalı: 2 jasar balalardıń sózligindegi sóz baylıǵı 250-400 ge jetedi. 7 jastaǵı balalarda bolsa 3000-3500 ge baradı. Sonıń menen birge bir qatar balalarda sóz baylıǵı hár qıylı boladı. Teń jastaǵı balalarda sóz baylıǵı az yaki kóp bolıwı tiykarınan sol balanıń tárbiyalanatuǵın sharayatına, sonday-aq, balanıń ósip barıwındaǵı ózine tán ózgesheliklerine de baylanıslı boladı.

Balalardıń sózligindegi sóz kóbeyip bargan sayın bir jaǵınan olardıń tiliniń leksikalıq tárepi ósip barsa da, ekinshiden balanıń sózlerdiń mánisin túsiniw qábileti uluwmalastırılǵan halda qabıl etiw qábileti keńeyip baradı.

Balalardıń sóylewinde grammatikalıq dúzilistiń ósiwi

Tilge kire baslaǵan bala dáslep bas kelbetlikte keletuǵın ayırım feyillerdi qollanadı. Balanıń dáslepki gápleri bir sózden ibarat boladı. Bul gáp olarda bir neshe mánige iye bolıwı múmkin.

MS: bala «top» dep aytsa, onda «toptı maǵan ber», «áne top» degen hám basqa da mánilerdi bildiriwi múmkin.

Biraq bala bir yarım jasqa tolǵannan keyin, ásirese 3 jasqa qádem qoyǵanında ana tiliniń grammatikalıq dúzilisin tez iyeley baslaydı. Bala «az» hám «kóp» túsiniǵin ajırata baslaydı, 2 jasqa jaqınlasqanda «úlken» hám «kishi» túsiniǵin de ajıratadı. Biraq qaratpa sózdiń ornına seplik qosımtasın qollanadı. Balalar bul jasta feyillerdi shaxs hám zaman talabı menen de bir qansha durıs qollanatuǵın bolıp qaladı. Balalar buyriq feyilin tez hám erte ózlestirip aladı.

Bala 2 jasqa tolǵanında ápiwayı gáplerdi durıs dúzip aytıwdı úyrenedi. Endi bala ózi turǵan jaǵdaydan tisqari nárseler, sol waqıttaǵı ayırım is-háreket penen baylanıslı zatlar haqqında ayta

baslaydı, yaǵnıy ózi kórip turmaǵan zatlar tuwralı ayta baslaydı. Bul túrdegi sóz oylawǵa tiykarlanıp pikirlewdiń kórinisi bolıp tabıladı.

Bala 7 jasqa toǵanda awızeki sóylewdiń grammatikasın ámeliy jol menen iyelep aladı, bul bolsa keyin ala sawat ashıwǵa hám til grammatikasın úyreniwge imkaniyat jaratadı.

Mekteptegi tálim procesinde sóylewdiń ósiwi

Mektepte oqıp atırǵanda, sanalı túrde gap dúziwdi úyrenedi, grammatikanı oqıp úyreniw barısında bala tiliniń jaǵdayı tómenlep, tildiń morfologiyalıq tárepi rawajlanıp baradı, sintaksislik dúzilisi joqarılaydı.

Mektepte oqıtılıp atırǵan barlıq pánlerdi úyreniw hám usı pánler menen shuǵıllanıw barısında oqıwshı tiliniń sózlik baylıǵı kóbeyedi, sózlerdiń mánisi tereńlesedi hám keńeyedi. Hár bir sózdiń, hár bir atamanıń mánisi ayqın bolıp turadı.

Mekteptegi tálim barısında oqıwshı jazba sózdi durıs túsiniwdi úyrenip aladı. Óz pikirin jazba sóz benen de bildiriwdi hám basqalarǵa túsindiriwdi úyrenedi.

Jazba sózdi iyelew awızeki sózdi, ásirese, monolog sózdi durıs hám keńirek etip dúziwge járdem beredi.

Oqıwshınıń dawısın shıǵarıp oqıwı, tekstti, ásirese, óz sózleri, qaytalaw jolı arqalı óziniń artikuliyaciya aparatın shınıqtıradı, óz tiliniń qay dárejede durıslıǵın, sonıń menen birge ózi ózlestirgen bilimlerdiń durıs jáne bekkemligin de tekserip baradı.

Adamnıń eń tiykarǵı pázıyletleriniń biri onıń sóylew qábiletine iye bolıwı, sóz járdeminde óz-ara baylanıswı, pikir bildiriwi, túrli seslerdiń belgili motivte birlesip birge qosılıwınan, mánili sóz belgili bir organizmlerdiń xızmeti nátiyjesinde payda boladı.

Sózdiń payda bolıwında qatnasatuǵın organlardıń jıyındısı til aparatı dep ataladı. Til aparatı oraylıq hám periferikalıq bólimlerden ibarat. Til aparatınıń oraylıq bólimine bas miy qabıǵı, qabıqtaǵı oraylar astı hám ótkeriwshi nervler kiredi.

Adamnıń miy qabıǵınıń belgili bir bólegi (miy shep yarım mańlay bóliminiń tómenge tárepindegi noqatlardıń arqa bólegi) jaraqatlansa, nawqaslanısa sózdiń artikuliyaciyası yaǵnıy, sózdi aytıwınıń buzılıwın 1861- jılı Broka izertlegen. Broka bunnan miydiń sol bólegi «sóz obrazlarınıń motor, yaǵnıy háreketleniwshi orayı» dep juwmaq shıǵarǵan. Sózlerdiń aytıwınıń orayları miydiń usı bóleginde jaylasqan. Bir qansha waqıt ótkennen keyin (1874-jılı) K.Vernike miydiń shep yarım sharınıń tóbe bólegindegi noqatlardıń arqa tárepi jaraqatlanganda sózdi túsiniw qábileti joǵalıp qalatuǵının anıqladı hám miy qabıǵınıń mine usı bóleginde «sózlerdiń sensor obrazları» jaylasqan degen juwmaqqa keldi. Bunday izertlewler adamnıń til menen baylanıslı barlıq funktsiyaların psixologiyalıq hám fiziologiyalıq jaqtan úyretiwge baylanıslı bir qansha tekseriw jumısların baslap berdi. Usı jumıslardıń nátiyjesinde til menen baylanıslı bolǵan barlıq psixo-funkciyalar miy qabıǵınıń belgili bólimleriniń qatnasıwında júzege shıǵatuǵını anıqlandı.

Belgili bolǵanıday organizm sırtqı ortalıq penen barlıq waqıtta bekkem óz-ara qarım-qatnasta bolmay turıp jasay almaydı. Organizmniń sırtqı tásirlerge beyimlesiwi, sırtqı ortalıq penen shegarada bolıwı nerv sisteması sebepli júzege shıǵadı. Joqarı dárejedege organizm bolıwı adamda sırtqı ortalıq penen baylanıslı bolıwdıń jańa usılları kelip shıǵıp, joǵalıp barǵan. «Rawajlanıp atırǵan haywanatlar dúnyasında» dep jazadı I.P.Pavlov, adam dárejesine kelgende nerv xızmeti mexanizmlerine oǵada úlken qosımta qosıldı. Bul qosımta adamda til payda bolıp, ekinshi signal sisteması júzege keliwi hám rawajlanıp barıwınan ibarat boldı. Tildiń júzege keliwi hám qabıl etiliwinde biz «signallardıń signalları» (I.P.Pavlov) túrindegi sózlerden paydalanamız, yaǵnıy sózlerdi tańlaymız hám olardı mánisine qaray tolıqtıramız, ajıratamız. Bul quramalı proces úlken miy yarım sharlarınıń qabıǵında ámelge asırıladı. Balalarda ayırım ses hám fonemalar ómiriniń dáslepki aylarında payda bolsa da, biraq olar ele tiyisli signallar rolin atqarmaydı, belgili bir túsinikti, mánisti ańlatpaydı. Sózdi, gápti aytıw, zatlardıń atamasınan, gáplerden ibarat. Sózdi túsiniw ushın miyde shártli baylanıslardıń joǵalıwı, fiziologiyalıq qábiletleriniń payda bolıwı, yaǵnıy miydiń xızmetiniń tiyisli mexanizmleri payda bolıwı lazım.

Sońǵı 20 jıl dawamında fiziologlar (P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn) hám psixologlar (A.R.Luriya, A.N.Leontev, D.N.Uznadze, AQShta Dj Miller hám basqalar) alıp barǵan ilimiy-izertlew jumıslarında belgili bolıwınsha, til xızmetiniń fiziologiyalıq tiykarın usılay túsiniw onı pútkilley ashıp beriw, izertlew ushın jeterli emes. P.K.Anoxinniń izertlewlerinen alınǵan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, til xızmetiniń fiziologiyalıq tiykarın arnawlı funkcionallıq sistema yamasa, anıq etip aytqanda, bir neshe funktsionallıq sistemalardıń ayırımları til ushına arnalǵan sistema bolsa, basqaları ózge jumıslar ushın da xızmet ete beredi. Funktsionallıq seslerdiń bunday birlikleri kóp tárepli hám kóp dárejeli sóylesiwdiń barısın támiyinlewde «stimulreaktsiya» tipindegi oǵada ápiwayı fiziologiyalıq mexanizmler de, til xızmetiniń joqarı usılları, mısalı jumıstı programmalastırıp sóz quralları arqalı pikir bildiriwdiń hár qıylı dárejedege arnawlı mexanizmleri de qatnasadı. Artikulyaciyanıń ornı hám jolı sózdiń seslerin tolıqtırıp, logopediyalıq kemshiliklerin anıqlaw, dúzetiw de úlken áhmiyetke iye. Til apparatınıń dúzilisinde hám jumısında hár qıylı kemshilikler baqlanadı. Solardıń ayırımların kórip shıǵamız.⁶

Til kemshilikleri

1. Tildiń júdá úlken bolıwı nátiyjesinde «s», «r», «l» hám basqa da sesler naduris ayıladı, MS: juwısqı sesler ayılǵanda tis aralıq sigmatizm sıyaqlı kemshilikler baqlanıwı múmkin.
2. Uzun tar til qaptal sigmatizmge, yaǵnıy hawa aǵımı artınan ótiw ornına tildiń qaptal táreplerinen ótiwi nátiyjesinde payda bolǵan ayıtlıw kemshiliklerine alıp keliwi múmkin. Til tar, uzın bolıwı múmkin.
3. Til hádden zıyat kelte bolsa onıń tańlay menen birigiwi nátiyjesinde payda bolatuǵın sesler (r, sh, l, s,) diń naduris ayıtlıwına alıp keliwi múmkin.
4. Tildiń tuwılıwdan bolmawı, bunday jaǵdaylarda adam sóyley almaydı, sózlerin uluwma túsiniw bolmaydı.

Erindegi kemshilikler

Seslerdi durıs aytıwda erinler belsene qatnasadı.

1. Erinniń tuwma ekige bólingenligi erinlik barlıq seslerdiń (m, p, b, v, f) naduris ayıtlıwına alıp keledi.
2. Erinniń júdá kelteligi nátiyjesinde awız tolıq jawılmaytuǵın bolsa, onda erinlik sesler naduris ayıladı.
3. Erinlerdiń hádden tisqarı qalıń bolıwı olardıń az háreketsheń bolıwına alıp keledi, onda da barlıq erinlik sesler naduris ayıladı.
4. Joqarǵı erinniń kelteligi hám tómengi erinniń qalınlıǵı da sóylewge belgili dárejede tásir etedi.

Tańlaydaǵı kemshilikler

Tańlay joqarıda ayılǵanıday qattı hám jumsaq tańlaylardan ibarat. Qattı tańlay-tańlaydıń aldınǵı háreketlenbeytuǵın passiv bólegi. Jumsaq tańlay, yaǵnıy tańlay perdesi tańlaydıń arqa háreketsheń, aktiv bólegi. Tańlay dúzilisinde tómendegishe kemshilikler kózge taslanadı.

1. Tańlay jariq—onda awız hám murin boslıqları arası ashıq qaladı. Nátiyjede barlıq sesler mańqalanıp murın menen ayıladı, seslerdiń ayıtlıwındaǵı bunday kemshilik rinologiya dep ataladı.
2. Jumsaq tańlay kelte, az háreketsheń. Onda hawa aǵımı murin boslıǵınan ótip ketedi hám barlıq sesler murınlıq «m», «n» sesleri sıyaqlı ayıladı.
3. Tańlay hádden tisqarı joqarı túrde, tar boladı - onda til hám tańlaydıń birigiwi nátiyjesinde payda bolatuǵın sesler misalı «R», «L» sıyaqlı sesler naduris ayıladı.

⁶ Raxmanova V. S. Defektologiya va logopediya asoslari. -T., 1993. 43-bet

4. Tañlay hádden tısqarı tómen turadı. Onda awız boslıǵı óziniń rezonatorlıq funktsiyasın, yaǵnıy, sestı kúsheytip beriw wazıypasın tolıq ámelge asıra almaydı.

Murın boslıǵı kemshilikleri

Awız hám murın boslıqları sóylewdi kúsheytip beretuǵın rezonatorlıq funktsiyasın ámelge asıradı. Jumsaq tañlay tómenge túskeninde hawa aǵımı murın boslıǵınan ótiwi nátiyjesinde ses kúsheydi hám belgili bir túrdegi tembrge kiredi. Murın hám tanawda hár qıylı isikler bolıwı, murın tesiginiń hádden zıyat qıysayıp qalıwı, qabaq bezleriniń isiwı, allergiyalıq jaǵday, xronik tumaw hám basqalar da mańqalanıp sóylewge (jabıq rinolıyaǵa) alıp keliwi múmkin. Awız boslıǵınıń keńeyiwı yaqı tarayıwı tómengi jaqtıń háreketine baylanıslı. Unlı sesler ayılǵanda jaq túsiriledi, únsız sesler ayılǵanda bolsa kóteriledi.

Jaǵ hám tıslerdegi kemshilikler

Jaǵ kemshiliklerine progeniya, prognatiya, joqarı hám tómengi jaqlar birikkende olardaǵı aldınǵı tısleriniń nadurıs jaǵdayları, arası ashıq bolıp turıp qalıwı, yaǵnıy bul prikus dep aytıdı. Progeniya (grekshe pro aldında, genpon-iyek) tómengi jaqtıń aldında shıǵıp turıwı nátiyjesinde tis qatarlarınıń bir-birine tiymewi, birikpey qalıwı, prognatiya (grekshe pro-aldında, gnatos -jaq) joqarǵı jaqtıń aldında shıǵıp turıwı nátiyjesinde tıslar qatarlarınıń bir-birine tiymey aldında, keyin turıwı. Bul túrdegi kemshilikler sebepli ayılıw waqtında ses ms: tıslardıń arasınan juwısıńqı shıǵıwı ornına tosqınlıqqa ushıramay shıǵadı. Tıslardıń siyrek, qıysıq bolıwı da ayılıwǵa tásir etiwı múmkin. Bunday jaǵdaylarda hawa aǵımı tıslardıń arasınan shıǵıp sesler aralas aytıladı.

Qosımsha sorawlar hám tapsırmalar:

1. Fonetikalıq-fonematikalıq sóylew tili buzılıwına iye bolǵan balalar tilin tekseriw boyınsha maǵlıwmatlar toplań.
2. Balalarda sóylewdiń fonetikalıq jaqtan ósiwi haqqında aytıp beriń.
3. Balalardıń sóylewinde grammatikalıq dúzilistiń ósiwi haqqında aytıp beriń.
4. Mekteptegi bilimlendiriw procesinde sóylewdiń ósiwi haqqında aytıp beriń.
5. Til kemshiliklerin atap òtiń.
6. Erindegi kemshiliklerdi anıqlań.
7. Tañlaydaǵı kemshilikler boyınsha internet materialların toplań.
8. Murın boslıǵı kemshilikleriniń kelip shıǵıw sebeplerin anıqlań.
9. Jaǵ hám tıslerdegi kemshiliklerdi atap òtiń.

3-tema: Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda payda bolatuǵın fonetikalıq-fonematikalıq so`ylew kemshiligin joq etiw boyınsha alıp barılatuǵın is mazmuni, korrektsiyalıq isti sho`lkemlestiriw hám rejlestiriw

Reje:

1. Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda ushırasatuǵın fonetikalıq-fonematikalıq til kemshiligin saplastırıw boyınsha alıp barılatuǵın jumıslardıń mazmuni

2. Sigmatizmler haqqında túsiniw

3. Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda soylew tili kemshiliklerin saplastiriw boyınsha korrektsiyalıq isler mazmuni

Bizge belgili bolǵanıday, logopediyanıń tiykarǵı maqseti hár qıylı soylew iskerligi: awız eki, jazba teksttegi kemshiliklerdi, erkin soylew procesinde, oynlarda, oqıwda, jámiyetlik jumıslarda sozlerdi aytıw waqtındaǵı kemshiliklerdi saplastırıw, durıslaw, joq etiw názerde tutıladı.

Logopediyalıq tásir ótkeriw mánisi jaǵınan arawlı pedagogikalıq sistemalar járdeminde jańa kónlikpelerdi tárbiyalaw, naduris kónlikpelerdi aldın bilip, keyin joǵaltıp jiberiwden ibarat.

Logopediyalıq tásirdiń tiykarǵı quralı-aytıluw kemshiliklerin saplastırıwdiń arawlı usılların qollanıw, yaǵnıy durıs dúzilgen tekstli shınıǵıwlarǵı kompleksli hám artikulyaciyalıq gimnastikadan paydalanadı. Seslerdiń aytıluwındaǵı kemshiliklerdi joǵaltıw isleri 4 basqıshqa alıp barıladı:

1. Tayarlaw dáwiri

2. Seslerdiń aytıluwın joǵaltıw (sesler postanovkası)

3. Seslerdiń anısat, yaǵnıy óz-ózinin aytılatuǵın bolıwına erisiw-avtomatizaciyası

4. Almastırılauıǵın seslerdi bir-birinen ajıratıw, seslerdiń differenciaciyası. Tayarlaw dáwiri turaqlı ótkeriliwi shárt emes, ayırım jaǵdaylarda bir ǵana ápiwayı shınıǵıw menen sestin óz-ózinin aytılatuǵın bolıwına erisiw múmkin. Biraq, kópshilik jaǵdaylarda sestini qoyıw ushin bir qatar tayarlıq jumısların ótkeriw zárúr. Mısalı, til astındaǵı juwan shanaqtıń kelte bolıwı sebepli bala «R» sesin durıs ayta almawı, til ushin joqarıǵa kótere almasa, juwan shanaqtı bir qatar artikulyaciyalıq shınıǵıwlar (gimnastikalıq shınıǵıwlar) járdeminde óz halına keltiriw múmkin. Tayarlaw basqıshında artikulyaciyalıq aparatınıń háreketshenligin jaqsılaw, dem alıwdı shınıqtırıw, eliklewdi rawajlandırıw hám keyingi basqıshlarda zárúr bolatuǵın basqa da kónlikpelerdi tárbiyalaw zárúr.

Eger adamnıń soylewinde kemshilikler bolsa, eń dáslep naduris aytılatuǵın sestini durıs aytıwǵa erisiwine úyretiledi, yaǵnıy aytıluwın joǵaltıw, onıń postanovkası ústinde jumı alıp barıladı.

Úyrenilgen jańa sestini buwın, sóz, gáplerde uluwma soylewde durıs qollanıwǵa úyretiw- bul sestini avtomatizaciyası boladı.

Jańadan úyrenilgen sestini basqa uqsas seslerden ajıratıp bilıwge úyretiw differenciaciyası, tórtinshi basqısh sıpatında ótkeriledi.

Seslerdi hár túrli usıllar járdeminde durıs ayta alıwǵa úyretiw tómehtegishe alıp barıladı.

1. Eliklew usılı. Onda logoped aynaǵa qarap kerekli bolǵan ses artikulyaciyasını anıq etip kórsetedi, sestini aytadı. Tárbiyashi bolsa onıń háreketlerine eliklew jolı menen sestini aytıluwın úyrenip baradı.

2. Uqsas sestini aytırıp atırıp mexanikalıq usıldan paydalanıw.

Logoped bala durıs soylew alatuǵın uqsas sestini ses aparatı organlarınıń jaǵdayına tiyisli ásbap (shpatel, logopediyalıq zondlar) járdeminde ózgetedi. Eger balaǵa, mısalı “k” sesin durıs aytıwǵa erispekshi bolsa, onda oǵan ta-ta-ta sıyaqlı buwınlardı tákirarlaw wazıypasın beremiz. Onda til ushin tómengi tislerge tiyisli turıwı kerek. bala usı buwınlardı aytıp atırǵan waqıtta logoped shpatel zond járdeminde til ushin áste basıp, tildi awız ishine iyteredi. Bunday áste-aqırılıq penen ta-tya-kya-kaka sıyaqlı sesler shıǵaradı. Sonday-aq, “d” sesinen paydalanıp “g”

sesin, “s” sesinen paydalanıp “x” sesiniñ ayılıwın jolğa qoyiw mümkin. (mısalı, da-dya,-gya-ga, sa-sya-xya-xa).

3. Aralas usıl. Bul usıl eliklew, mexanikalıq usıldı hám túsiniñ jumısların óz ishine aladı. Mısalı, “s” sesiniñ ayılıwın úyrenip atırğan logoped til, tis, erinler qanday jaǵdayda bolıwı kerekligin balaǵa túsindiredi. Bala oǵan túsınse de, biraq qálewli háreket tájiriyesi jaqsı rawajlanbaǵanlıǵı sebepli tildi kerekli jaǵdayǵa keltire almaydı, “tili kelispeydi”. Onda biz shpatel menen járdem beremiz. Sesler avtomatizaciyasın ótkergenimizde dáslepki basqışlarda ápiwayı jabıq buwınlar, soñ ashıq, keyin ala quramalı bolıwı mümkin, biraq balanıñ jasına, sóylewindegi kemshilikleriniñ ózgesheliklerine qarap, shınıǵıw múddetleri hár qıylı bolıp keledi.

Logopediyalıq shınıǵıwlar bir háptede keminde úsh márte ótkeriliwi shárt.

Logopediyalıq shınıǵıwlar ushın material tañlawda ápiwayıdan quramalıǵa ótiw principine tiykarlanıwı zárúr. Onda logoped fonetikalıq talaplardı bárqulla esapqa alıp barıwı kerek. Eñ aldı menen ayılıwdaǵı fonetikalıq jaǵtan ańsat ses úyreniledi. Differentiaciya basqışında eñ dáslep artikulyaciyalıq jaqtan bir-birinen uzaq sesler, soñ jaqın, uqsas sesler ústinde jumıs alıp barıladı.

Dawıslar avtomatizaciyasın ótkeriwde dáslepki basqışta ápiwayı jabıq buwınlar, soñ ashıq, keyin ala quramalıraq buwınlar beriledi. Olardıñ ayılıwı ózlestirilgennen soñ ápiwayı sózler, gáplerdi aytıwǵa ótiledi. Eger balada polimorf aytıw defekti bolsa, bunday balalar menen bir neshe sestiniñ ayılıwın bir waqıtınıñ ózinde joq etiw ústinde jumıs alıp barıw mümkin. Eñ aldı menen óziniñ artikulyaciyası menen bir-birinen uzaq turatuǵın dawıslar ústinde jumıs alıp barıladı.

Mısalı: “r”, “s”, “y” sesleri bir-birinen fonetikalıq jaqtan keskin parıqlanadı.

Sol ushın bul úsh sestiniñ bir waqıtta úyretiw mümkin. Biraq bala “s”, “sh”, “l”, “r” seslerin nadurıs aytıwı bolsa, “s” hám “sh” yamasa “l” hám “r” sesleriniñ ayılıwın bir waqıtta dúzetiwi mümkin emes, sebebi uqsas seslerdi bala bir-biri menen almastırıp jiberedi.

Juwısıñqı seslerdiñ ayılıwındaǵı kemshilikler

Sigmatizm-sh, j, s, z, ch, c-sıyaqlı juwısıñqı seslerdi ayta almaw, sózdegi (awızeki sózde bulardıñ joqlıǵı) yamasa nadurıs aytıw-antropofonikalıq sigmatizm dep atalsa, usı seslerdi basqa sesler menen almastırıp fonologiyalıq almastırıp parasigmatizm dep ataladı.

Logopediyada sigmatizmlerdiñ 6 túri úyreniledi:

1. Erin-tis sigmatizmi
2. Tisleraralıq sigmatizmi
3. Tis aldı sigmatizmi
4. Ízildi sigmatizm
5. Qaptal sigmatizmi
6. Murin sigmatizmi

“S” sestiniñ payda bolıw mexanizmi tómendegiler:

1. Erinler jayılǵan “kúlip turadı”
2. Tisleriniñ arasında 1-2 mm. aralıq payda boladı.
3. Til ushı aldınǵı qatar tómengi tis milkine tirelip, tildiñ orta bólimi bórtip turadı, onıñ qaptalları bolsa joqarı jaq tislerine tiyedi.
4. Ses baylanısları ashıq boladı.
5. Hawa aǵımı til arasında payda bolǵan sańlaqtan jılıp ótedi.
6. Jumsaq tañlay kóterilgen boladı.

“z” sesiniñ payda bolıw mexanizmi de “s” sesindegige uqsas boladı. Tek bul jerde dawıs shımıldıǵı birikken bolıp, ses qatnasadı. “S” sesiniñ fonetikalıq ózgeshelikleri: payda bolıw ornına qaray-til aldı, usılına qaray-juwısıñqı, dawıs hám shawqımnıñ qatnasıwına qaray-únsiz ses boladı. Al “z” sesi bolsa únli ses esaplanadı.

Erin- tis sigmatizmi

Sigmatizmiñ bul túrdegi juwısıńqı “s”, “z” sesleri “f”, “a” ğa uqsap ayıladı, sebebi seslerdiñ payda bolıwında tómengi erin qatnasadı.

Hawa aǵımı tómengi erin hám ústki tisler arasındaǵı aralıqtan ótedi, soǵan qaray ayılıwında “f” hám “v” ğa uqsap ses shıǵadı. Erin- tis para sigmatizminde z-v, ts-v yamasa “f” ge almasırladı.

Erin- tis sigmatizmlerin saplastırıw ushın eñ aldǵı menen balanıñ tómengi erinin túsiriwge úyretiw kerek. Logoped balaǵa “s” sesiniñ durıs artikulyaciyasını túsindirip beriw názerde tutıladı. Eger logoped túsınbese, aynaǵa qarap, durıs artikulyaciyanı orınlay almasa, onıñ menen reñler gimnastikasın ótkeriw usınıladı. Gimnastika: erinlerdi qattı jumıp, arasıñ ashıw, yaǵnıy awızın jumıw, tómengi tislerin kórsetiw, bul bir neshe márte qaytaladı. Eger kerek bolsa, tómengi erin mexanikalıq túrde shpatel yamasa logopediyalıq zond penen túsiriw múmkin.

Sonıñ menen bir waqıtta “s” fonemasın ápiwayı buwın hám sózlerdi sozıp aytıwǵa úyretiw shınıǵıwları da ótkeriledi. Bunday shınıǵıwları bala shpatelsiz erindi túsire almasa da dawam ettire beriw kerek.

Bunnan tısqarı erin- tis sigmatizmin “f” sesin aytıw arqalı durıslaw múmkin. Logoped “f” sesin aytıp atırǵanda, onıñ tómengi erni áste aqırınlıq penen shpateldiñ járdeminde túsiriledi. Nátiyjede “s” sesi payda boladı. Shpatel menen ótkeriletuǵın shınıǵıw bir neshe márte logopedtiñ háreketlerin ózlestirip alǵanǵa shekem dawam ettiriledi. Soñın ala úyrenilgen ses erkin túrde ápiwayı buwın hám sózlerde sozıp ayıladı. Keyin ala ses ayılıwınıñ avtomatizatsiyası hám differentsiatsıya ústinde jumıs alıp barıladı.

Tisleraralıq sigmatizm

Til joqarı hám tómengi tislerdiñ arasında bolǵanlıǵı ushın “s” sesiniñ payda bolıwında qatnasatuǵın qıshqırǵanday bolıp kúshsiz shawqım esitiledi. Bul patologiyada “z” hám “ts” sesleriniñ ayılıwında da ózgeris boladı.

Tisleraralıq sigmatizmlerdiñ kelip shıǵıwı tis qatarlarınıñ tolıq tıǵızlanbay, jaqlar jumılǵanda ashıq qalıwı (aldıńǵı ashıq prikus), tildiñ uzın, kem háreket bolıwı, murın boslıǵındaǵı adenoidlar sebep bolıwı múmkin. Sonı da aytıp ótiw kerek, tisleraralıq artikulyaciya tek juwısıńqı seslerde ğana emes, al basqa til aldǵı dawıslarda, mısalı, “t”, “d”, “i”, “r”, “l” seslerinde de bolıwı múmkin.

Tisleraralıq sigmatizmdi joq etiw ushın aldǵı menen logoped balaǵa tildi tómengi tistiñ artına qoyıwǵa úyretiw kerek. Bul ushın bala “s” sesin tis bekkemlengen halda sızılıp ayıladı. Logoped ayna arqalı durıs artikulyaciyanı kórsetip turıwı tiyis. Bala logopedtiñ háreketlerine qarap elikleydi.

Tis aldǵı sigmatizmi

Eger normada juwısıńqı s, z sesleriniñ payda bolıwında til ushı tómengi tislerine tirelip tursa, bul túrdegi sigmatizmdede til ushı joqarı tislerge tiyip turadı. Nátiyjede s, z, c sesleri t, d seslerine uqsap ayıladı.

Tisleraralıq sigmatizmdi emlew ushın 2 usıdan paydalanıw múmkin.

1. Hawa tisler arasınan shıǵatuǵın bolıwı ushın til ushı shpatel yamasa zond járdeminde tómengi tislerdiñ artına túsiripilip, aralıq payda etiw hám “i” yamasa “e” sesleriniñ ayılıwınan paydalanıw arqalı s, z, c sesleriniñ ayılıwına ótıledi.

2. Tildi jayılǵan halda tislerdiñ arasına qoyıp, ushına úplewdi usınadı. Nátiyjede “s” foneması payda boladı. Usı waqıtta logoped zond yamasa shpateldiñ járdeminde áste aqırınlıq penen tildi talap etiletuǵın jaǵdayǵa keltiredi, yaǵnıy tómengi tislerdiñ artına túsiredi.

Logoped erkin túrde “s” fonemasın aytıwǵa úyreneninen soñ, onıñ buwın hám sózlerdegi avtomatizatsiyasına erisiledi, avtomatizatsiyadan soñ onıñ differentsiatsiyasına ótkeriledi.

Ízildi sigmatizm

Shawqımlı dawıssızlar **únli** hám **únsizler** bolıp bólinedi. Ízildi sigmatizmdede s, c hám z sesleri shawqımlı sesler (j, sh, ch) seslerine uqsap ayıladı. Ízildi sigmatizmiñ eñ awır

formalarında parasigmatizmler baqlanadı. Mısalı sùt - shut, cirk-chirk, sabın-shabın. Bul túrdegi sigmatizmi erinniń tisten uzaq jaylasqanlıǵı sebepli payda boladı. Onıń tiykarǵı unamsız tárepi sonda, bul kemshilik keyinshelik jazıwda da ushırasıp disgrافیyanıń kelip shıǵıwına sebep boladı.

Qaptal sigmatizmi

Onda “s” sesiniń ayılıwı tıslar tıǵızlanǵan halda payda etiledi, sh sesiniń ayılıwına uqsas, sebebi til ushı hám ortası joqarı tis hám alveolalarǵa taqalıp turadı. Hawa aǵımı til ortasındaǵı aralıqtan shıǵıw ornına qaptal táreplerinen shıǵadı. Ayrımlarında bir qaptaldan, ayrımlarında bolsa eki tárepten de hawa shıǵıwı baqlanadı.

Murin sigmatizmi

Bul kemshilikke tán artikulyaciya tómendegishe: tildiń artqı bólegi joqarı kóterilip, jumsaq tańlayǵa tiyip turadı. Nátiyjede hawa aǵımı awızdan emes, murın boslıǵınan shıǵadı. Juwısqı sesler murınlıq sesi sıpatında júzege keledi.

Murin sigmatizmin joq etiw ushın balaǵa hawa aǵımın awızdan shıǵarıwdı úyretiw kerek. (til ushına úplep shıǵıw qollanıladı). Sol arqalı bir waqıtta tildi kerekli formaǵa keltiriw lazım. Bul ushın tildiń artqı bólimin kótermewge úyretiw kerek. Murın sigmatizmin dúzetiw ushın s, z seslerin tıslar aralıq s, z seslerin úyretiw usınıladı. Sonı da aytıp ótiw kerek, murın sigmatizmin únlı seslerdiń murın qatnasında ayılıwına sebep boladı. Sonıń ushın logoped murın sigmatizmin joq etiw ústinde jumıs alıp barǵanda únlı seslerdiń ayılıwına itibar beriw kerek.

Affrikat c-t,s (qospa únles)

C-til aldı sesi bolıp, juwısqı sesler qatarına kiredi. Qospa c sesiniń payda bolıwı tómendegishe: tildiń aldınǵı bólimi joqarı eringe taqaladı, biraq ádettegishe jarılıw júz bermeydi, awız boslıǵına kelgen hawa tiykarınan juwısqı shıǵadı. C sesin durıs aytıw ushın eń aldı menen balanı t,s seslerin durıs aytıwǵa úyretiw kerek. Sebebi c sesi t-s sesleriniń qosılıwınan payda boladı. Normada t sesin aytqanıwızda til ushı joqarı tıslerge tiyip tursa, sigmatizmde t sesi s sesi menen jaqsı qosılıp ketiw ushın tildiń astınǵı tıslerge taqalatuǵın bolıwına erisiw lazım.

“c” sesiniń avtomatizaciyasın jabıq buwınlardan baslaw kerek, sebebi ashıq buwınlarda onıń t-s seslerine bóliniwı ańsat boladı.

J-Sh sesleri

J, Sh sesleri de juwısqıqlar qatarına kiredi. Sonıń ushın olardıń ayılıwında da til- tis, tıslararalıq, til aldı, qaptal hám murın sigmatizmleri anıqlanadı. Bul túrdegi sigmatizmler sh hám j seslerin basqa juwısqıqlar sesler menen aljastırıp aytıw (para sigmatizm), olardı tap s sesiniń murın, til- tis, tıslararalıq ayılıwına uqsap ketiw menen kórsetiledi. Bul bolsa balaǵa oqıw, jazıw procesin ózlestiriwge kesent etedi.

Ayırım balalarda nadurıs ayılatuǵın “sh” sesin barlıq juwısqıqlardıń ornına qollanadı. Mısalı, sabın-shabın, saat-shaat, zángi-jangi, Zulfiya-Julfiya h.t.b. Para sigmatizmlerden sh-s, z-j, ch-ts sıyaqlılar ásirese kóp ushırasıp turadı: shapka-sapka, mashina-masina, pıshıq-pısıq, Zakir-Jakir, Zuhra-Juhra, chaynik-saynik.

Ayırım bir balalarda artikulyaciya aparatı jaqsı rawajlanbaǵanlıǵı nátiyjesinde juwısqıqlar sesler nadurıs ayıladı. Bunday balalarda ses ayılıwların birden jolǵa qoyıw, úyretiw múmkin emes. Aldı menen tayarlaw kursları, gimnastika ótkeriliwi lazım. Sestiń ayılıwı tolıq jolǵa qoyılmaǵansha balaǵa bul ses haqqında aytıw kerek emes, mısalı, házir tilimizdi bilay isletsek, sh sesi payda boladı aldınnan ayta almaymız. Eger balada barlıq juwısqıqlar sesler nadurıs ayıtılsa, jumıstı s sesinen baslaw zárúr.

Sh hám j fonemalarınıń ayılıwında erinler biliner-bilinbes domalaq formaǵa kirip, til aldınǵa sál búgiledi. Onıń orta bólegi kóterilip, qaptalları joqarı jaq tısleriniń ishki tárepine tiyedi. Til ushı alveolalar tárepke baǵdarlanǵan bolıp, bul jerde tarayw júz beredi. Til ortasında keń arıqsha payda boladı, onnan kúshli hawa aǵımı ótedi. Tildiń arqa bólimi sál ǵana kóteriledi, al jumsaq tańlay tolıq kóterilgen boladı.

Sh hám J sesleriniń aytıluwın jolǵa qoyıw. Sh sesin s sesiniń aytıluwınan úyretiw múmkin. Bul ushın bala s sesin sozıp aytıp atırǵanda, logoped onıń tilin shpatel járdeminde alveolardıń qaptalına kóteredi. Nátiyjede sh sesi payda boladı. Bunnan tısqarı ashıq buwınnan da sh sesiniń aytıluwın jolǵa qoyıw múmkin. Bunda da logoped bala “as-as-as” dep turǵanında onıń tilin zond járdeminde kóteredi.

J sesi Sh sesin ayttırıw jolı arqalı payda etiledi, sol waqıtta hawa aǵımı kúshsiz boladı.

Ch sesi

Ch sesi aralas fonema. Ol t hám sh seslerinen payda boladı. Normada bul sestin payda bolıwında erinler shoshayıp turadı. Tildiń háreketinde tómendegishe

1. til ushı joqarı tis hám erin arasına taqaladı.

2. soń jarılıw payda bolǵanнан soń arqaraqtaǵı alveolalarǵa súyenip ısırıladı. Tildiń arqa bólimi usı waqıtta kóterilip, qattı tańlayǵa jaqınlasadı. Jumsaq tańlay kóteriledi. Ses baylamları ashıq, hawa aǵımı kúshli boladı. Ch sesiniń aytıluwına úyretiw maqsetinde balaǵa buwın izbe-iz ayttırıladı.

Sol waqıtta til ushı shpatel menen joqarı tislardıń arasına kóteriledi, erinler shoshaytıladı. Usınday jaǵdayda at ornına ach, ot-och, ut-uch sesleri payda boladı hám esitiledi. Ch sesin durıs aytıw ushın bala t hám sh seslerin jaqsı aytıp biliw kerek. egerde logoped t, sh seslerin ayttıra almasa logopediyalıq jumıstı sh sesin ayttırıwdan jolǵa qoyıw kerek. Sońın ala t, keyin bolsa ch sesine ótiw kerek, sigmatizm hám para sigmatizm túrlerin joq etiw usılların, ayırıqsha kóp nadurıs aytılatuǵın, s, z, sh hám basqa da sesler mısasında sáwlelendirip beriwge háreket ettik. Tap usı usıllardı juwısıńqı basqa seslerdiń aytıluwındaǵı kemshiliklerdi joǵaltıwda da qollanıladı.

Rotacizm hám pararotacizm

Sóylewde “r” sesin ayta almaslıq yamasa nadurıs aytıw rotacizm dep ataladı. Onıń basqa sesler menen almasırılıwı pararotacizm dep ataladı.

Normada “r” sesiniń payda bolıwında artikulyaciyalıq aparat aktiv qatnasadı. Bul sestin aytıluwında erinlerdiń qanday formaǵa kiriwi “r” dan keyingi dawıslı seske baylanıslı bolıp keledi. Egerde “r” dan keyin “i” sesi keletuǵın bolsa, erinler “kulip” turadı h.t.b. tislér ortasında belgili aralıq boladı. Til qasıq formasına enedi. Til qaptalları joqarı jaq tislérine tiyip turadı. Aldıńǵı bólimi bolsa alveollarǵa tiyip turadı hám kúshli hawa aǵımı tásirinde terbeledi. Jumsaq tańlay kóteriledi hám ses baylanısları tıǵızlanıp ses payda boladı.

Rotacizm hám pararotacizmlerdi saplastırıwda túrli metodlardı qollanıw múmkin.

1. Aynaǵa qarap eliklew. Bul usıl eń ańsat, jeńil rotatsizmlerdi saplastırıwda qollanıladı. “R” sesiniń artikulyaciyanı úyretiwde tayarlaw shınıǵıwlarınıń roli júdá úlken. Olar eki baǵdarda alıp barıladı.

Birinshisi “r” sesiniń tiykarınan terbelissiz artikulyaciyanı úyretiw, yaǵnıy frikativ “r” dı payda etiw.

Ekinshisi tildiń terbeliwin payda etiw. Usı maqsette tómendegi tayarlaw shınıǵıwların ótkeriw múmkin.

a) keń jayılgan tildi joqarı eringe kóterip, tiygiziw. Onda til qaptalları da joqarı eringe tıǵız bolıp turıwı hám tómengi erin tilge tiymewi kerek.

b) tildi usı formada uslap turıp, tislér arqaǵa tartıladı. Til ushı háreketlerin rawajlandırıw maqsetinde tómendegi gimnastika ótkeriledi: a) til ushı joqarı erin-tómengi eringe, joqarı tislérdiń arasına-tómengi tislérdiń arasına qoyıw.

b) shepke-ońǵa (awız múyeshlerine), soń ońǵa-shepke háreket ettiriw.

v) erinlerin dóńgeletip jalaw. g) erin hám jaqlar ortasında tildi dóńgeletip háreketlendiriw (shepten ońǵa hám kerisinshe baǵdarda). Bunda til ushı erinlerdiń sırtına shıǵıp ketpewine itibar beriw kerek, keyin gimnastikanı balalar aynaǵa qarap orınlawı tiyis.

Tayarlaw shınıǵıwların ótkeriwde logoped balalarǵa shpatel menen járdem beriwi múmkin yamasa balanıń ózi barmaǵı menen tildi kerekli jaǵdayǵa keltiredi.

Balalar menen til terbelisin payda etiw, kerek jaǵdayǵa keltiriwge járdem beretuǵın shınıǵıwlar da ótkeriledi. Bul shınıǵıwlardı hár qıylı seslerge eliklew arqalı ótkeriw hám sol waqıtta balaǵa tiyisli sorawlardı berip, onı eliklew kóriwge háreket etiw múmkin, sebebi, pıshıq suwdı qalay ishedi, juwırǵanda qanday ses esitiledi h.t.b.

Frikativ-sesti sh-j seslerin payda etiw múmkin. Bul ushın awızın úlkenirek ashıp, til ushın alveolalarǵa tiygizip turıp, sh yamasa “j” sesin ayttırıw usınıladı. Keyin ala usı usılda payda bolǵan sestı bekkemlew, avtomatlastırıp maqsetinde frikativ sestı aldın buwınlarda, soń sóz hám gáplerdi aytıwǵa úyretiw shınıǵıwları ótkeriledi. Logoped bul basqıshqa frikativ “r” sesiniń durıs aytıluwına kóbirek itibar beriw kerek.

Eger sh-j sesleri de nadurıs aytılatuǵın bolsa, logoped aldın usı seslerdiń aytıluwın úyretiw kerek.

Tildi terbeliske keltiriwde bir neshe usul menen shınıǵıw úyretiw múmkin.

1. Ayna aldında otırǵan balaǵa awızın keń ashtırıp, til ushın joqarı tislerdiń arqasına kóterip “z” sesin sozıp ayttırıw usınıladı. Usı waqıtta logoped shpateldiń járdeminde tildiń astında terbelisli háretekler isleydi. Nátiyjede “r” sesiniń payda bolıwında qatnasatuǵın terbelis payda boladı.

2. Til ushın joqarıǵa kóterip turıp, “t” sesi bir dem menen izbe-iz bir neshe máрте aytıladı, usı waqıttań ózinde sesler qatarınıń eń aqırın pát penen aytıw kerek.

Lambdacizm hám paralambdacizm

L sesiniń nadurıs aytıluwı lambdacizm dep ataladı. Onı basqa sesler menen almashtırıp aytıw bolsa paralambdacizm dep ataladı.

L sesiniń payda bolıw mexanizmi tómendegishe: bul sestıń aytıluwında erinlerdiń qanday jaǵdayda bolıwı usı sestın keyin keletuǵın dawıslı seske baylanıslı, tisler ortasında belgili aralıq boladı. Til ushı joqarı tislerge yamasa qızıl iyekke tiyip turadı al onıń qaptalları bolsa joqarı jaq tislerine tiymewi kerek, sebebi “l” sesiniń payda bolıwında hawa aǵımı qaptal táreplerinen ótedi. Bul normal jaǵday bolıp esaplanadı. Tildiń arqa bólimi hám jumsaq tańlay kóteriledi. Ses baylanısları tıǵızlanadı.

Lambdacizmniń túrleri rotacizmniń túrlerine uqsas. Olar tómendegishe:

1. “L” sesin uluwma ayta almaw, mısalı: alcha-acha, shalǵam-shaǵam.

2. “l” sesiniń jumsaǵıraq aytıluwı,

3. Murın lambdacizmi, bunda jumsaq tańlay tiliniń arqa bólimi menen tıǵızlanadı, nátiyjede hawa aǵımı murın boslıǵınan ótedi.

Paralambdacizmlerge kelgende olardıń túrleri de kóp, tiykarınan “l” sesi r, v, u Lambdacizmdi saplastırıwǵa erisiw ushın eliklew jolın qollanıw shende-shen jaǵdaylarda nátiyje beredi. Sebebi onıń artikuliyatsiyası júdá quramalı bolıp keledi. Ol sestıń aytıluwın jolǵa qoyıwdan aldın tayarlaw shınıǵıwların ótkeriw ayrıqsha áhmiyetke iye. Olarǵa erinlerdi shoshayıtıp, jayıw, sozıw sıyaqlı shınıǵıwlar kiredi. Til menen tómendegi gimnastika ótkeriledi: tildi keń jayıp kórsetiw, bel formasına keltiriw, onı shaynaw, tildiń eń keń bóliminen qaǵazdı uplep taslaw, tildi keń etip kórsetip tislew sıyaqlı shınıǵıwlar ótkeriledi. Usı shınıǵıwlar arqalı bala hawa aǵımın tildiń qaptal táreplerinen shıǵarıwǵa úyrenedi, tildi kerekli jaǵdayda uslay alatuǵın boladı.

“L” sesiniń aytıluwın jolǵa qoyıw

Logopat bala aynaǵa qarap turıp logopedtiń kórsetkenin eliklew jolı menen atqaradı. Bunda logoped tildi keń jayıp tisler arasına qoyadı. Usı jaǵdayda balaǵa a yamasa rus tilindegi “i” dawıslı sesleri ayttırıladı. Bunda logoped háreketlerin jaqsılap túsintirip beredi.

Usı jaǵdayda aytilǵan a yamasa i sesi “l” sesine uqsap ketedi, biraq logoped bunı balaǵa aytıwı kerek emes, sebebi bala aldın naduris aytıp júrgen “l” sesine ótip ketedi.

Eger bala joqarıda aytıp ótilgenlerdi, usı shıǵıwlarda islewge qıynalsa, hawa aǵımın tildiń qaptal táreplerinen shıǵara almasa, awız boslıǵın kerekli formaǵa keltire almasa, bala menen tómendegi tayarlaw shınıǵıwların ótkeredi.

Logopat keń jayılǵan tildi tislep, erinlerin börttirip turıp úplew kerek. Bala uplewdi úyrenǵennen soń tap usı shınıǵıwdı ses shıǵarıp turıp atqaradı. Nátiyjede shawqım aralas l sesi payda boladı. Sońın ala l sesiniń buwın hám sózlerdegi aytıwı avtomatlastırıladı. Avtomatizaciyalastırıp dawamında shawqımsız l sesi payda bolıwına áste-aqırınlıq penen erisiledi. Bul jumıstı (al) sıyaqlı jabıq buwınlar aytıwın shınıqtırıp baslaw maqsetke muwapıq. Bunday buwınlar aytıwı ózlestirilǵennen soń (al-a) sońınan (la) buwınları ústinde jumıs alıp barıladı. Keyingi basqıshlarda (alı) sózindegi i sesi, “o” hám “w” seslerinen dúzilgen buwınlar ústinde jumıs alıp barıladı.

Mısalı: ala, alı, alo, alu, la, lu, lı.

“L” sestı durıs aytıwǵa úyretiwde balanı hawa aǵımın qaptal táreplerden shıǵara biliwge úyretiw júdá qıyın, sonday-aq ásirese “l” sesin “n” sesi menen almasıwıwın jeńiw de qiyınshılıq tuwdıradı. Logoped arnawlı zond yamasa shpateldiń járdeminde tildiń qaptal bólimlerin basıp turıp, til ushın joqarı tislerge tiygizip turadı. Bunday jaǵdayda hawa aǵımın tildiń qaptal bólimi menen joqarı jaǵ tislere arasında payda bolǵan joldan ótedi. Zond ornına qálem yamasa arnawlı plastmassadan tayarlanǵan tayaqsha qollanıw múmkin.

Eger “l” sesi “v” sesi menen almasıwılsa, logoped tómengi erindi zond, shpatel yamasa barmaǵı menen túsiredi. Usınday usıl menen paralambdacizm dúzetiledi.

Til artı k, g, x sesleriniń aytıwındaǵı kemshilik

“K” sesiniń naduris aytıwı-kappacizm hám parakappacizm dep ataladı. “G” sesiniń aytıwındaǵı kemshilik gammacizm hám paragammacizm, “x” sesiniń aytıwındaǵı kemshilik bolsa-xitizm hám paraxitizm dep ataladı.

Olardıń tómendegi túrleri ámelde kóbirek ushırasadı.

1. k-t (kino-tıno, kitap-titap, kel-tel, ketemen-tetemen)

2. g-d (gilem-dilem, jigirma-jidirma)

3. x-k yamasa x-s (xat-kat, xat-sat) til artı sesleriniń aytıwında erinlerdiń qanday jaǵdayda bolıwı usı seslerden keyin sózde qanday dawıslı ses keliwine baylanıslı boladı. Til ushı ádette tómengi tistiń arqasında boladı. Tildiń ortanǵı bólimi joqarı kóterilip, g, k seslerinde qattı tańlayǵa tiyip turadı, x sesinde bolsa tar aralıq payda etedi. G, k sesinde kúshli hawa aǵımın tildiń orta bólimi hám tańlay arasında jarılıp, “x” sesinde bolsa juwısqı shıǵadı. Til artı sesleriniń aytıwında jumsaq tańlay kóterilip turadı. K-X seslerinde ses baylanısları birikpey, terbelmey turadı. “G” sesinde bolsa ses baylanısları birikpey, terbeledi. “K” sesin durıs aytıwǵa úyretiw ushın:

a) balaǵa ta buwını izbe-iz aytırıladı. (ta-ta-ta). Usı waqıtta til ortasın shpatel menen basıp, keyinge jilistırılsa, kya-kyakya-sıyaqlı sesler, til ortası jáne keyinirekke jilistirilǵanda bolsa ka-ka-ka sıyaqlı sesler payda boladı. Bala “k” sesin aldın shpateldiń járdeminde, keyin ala erkin túrde ayta alıwǵa áste-aqırınlıq penen úyrenedi. Sonnan keyin “k” sesiniń aytıwında aldın menen buwınlardı, sońın ala sóz hám gáplerdi bekkemlewge boladı.

G-X seslerinin aytıwın da joqarıdaǵı usıl menen úyretiw múmkin. Biraq “g” sesin -d-dan yaǵnıy da-da-da, “x” sesin bolsa “s” sesinen, yaǵnıy sa-sa-sa sıyaqlı buwınlardan paydalanıp úyretiledi.

Yotacizm

Sóylewde y sesiniń aytılmawı, naduris aytıwı yotacizm dep aytıladı. Onıń basqa sesler menen almasıwıwı aytıwı parayotacizm dep ataladı.

“Y” sesi aytilgan waqıtta ses baylanısları birigip, terbelip turadı. Jumsaq tańlay hawanı awız boslıǵınan ótiwge jol ashıp kóteriledi. Hawa aǵımı til hám tańlay ortasındaǵı joldan ótip y sesin payda etedi.

“Y” sesin hár qıylı metodlar járdeminde durıs aytıwǵa úyretiwge boladı. Olar tómendegishe:

1. Sestiń aytılwın tuńlap turıp, keyin oǵan eliklew jolı menen úyreniw. Bunda balaǵa ayna arqalı sestin durıs artikuliyatsiyası túsindiriledi.

Balaǵa “i” hám “a” sesleri aytırıladı. Aldın áste-aqırın, keyin tez ayıtılıp, bul sesler qosıp ayıtıladı: ia-ia-ia.

Soń tap usı taqıllette, i-o, i-u sesleri de aytırıladı. Bul usıl menen balada yadlangan sesler payda boladı. Bul seslerdin aytılwın bekkemlewde jumıstı ańsatlastırıw ushın olar eki hárip penen sıpatlanadı.

2. “Y” sesiniń aytılwın jolǵa qoyıwdin jáne bir usılı “z” sesiniń aytılwınan paydalanıw. Bunda balaǵa usı sestı sozıp aytırıp turıp, logoped tildin ushına shpatel yamasa zond penen basadı, onin orta bólimin kóteredi. Nátiyjede “y” sesi payda boladı.

Sóylewdegi kemshilik, ayırım seslerdin aytılwındaǵı jetispewshlikler joqarıda keltirip ótilgenlerdin ózi menen ǵana tamamlanbaydı. Basqa da sesler, buwinlar, hátteki, sózlerdin aytılwındaǵı ádet bolıp qalǵan basqa da kemshilikler de ushırasıp turadı.

Tiykargı wazıypa sóylewdegi kemshiliklerdi waqtında aniqlap, bunday kemshiliklerdi baqsha hám tómengi klass sharayatında saplastırıwǵa erisiw, aldın alıw ilajların kóriw hám baslawısh klass oqıtıwshıları óz imkanıyatlarınan kelip shıǵıp járdem beriwı, eń bolmaǵan jaǵdaylarda logopat balalardı tiyisli qanıǵelerge-psixonevrolog hám logopedlerge waqtında jiberip emletiwı kerek.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda sóylew tili kemshiliklerin saplastırıw boyınsha korrekciyalıq isler mazmuni

Mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemelerinde sóylew kemshiliklerine iye bolǵan balalardı tárbiyalaw mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemeleriniń talim-tárbiya dástúrine muwapıq shólkemlestiriledi. Fonetikalıq-fonematikalıq sóylew kemshiligine iye bolǵan balalar ulıwmalıq túrdegi mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemeleriniń mektepke tayarlaw toparlarına arnalǵan bilim, kónlikpe hám uqıplılıq kólemin ózlestiriwi kerek.

Fonetikalıq-fonematikalıq jaqtan sóylewi rawajlanbaǵan balalar toparlarına alıp kelingan balalar 10 ay ishinde ulıwma bilim beriw mektebinde jaqsı bilim alıw ushın zárúr bolǵan tiykargı tapsırmalar, kónlikpe hám uqıplılıqlar kólemin ózlestirip alıwı tiyis.

Sóylew háreketiniń ayırım táreplerin rawajlandırıwǵa qoyılatuǵın talaplardı aniqlaw maqsetinde tómendegi arnawlı jumıslar ámelge asırıladı:

- aytıw uqıplılıqların qalıplestiriw;
- fonematikalıq qabil etiwdi rawajlandırıw;
- ses analizi hám sintezi kónlikpelerin rawajlandırıw.

Dúzetiwshi bilimniń maqseti: balalarda ulıwma hám sóylew kemshiliklerin dúzetiw hám balalardin sóylew háreketin rawajlandırıwǵa baǵdarlangan arnawlı logopediyalıq metodlar menen usıllardı qollanıw jolı arqalı balanıń jasına ılayıq sóz baylıǵı hám erkin sóylew menen birge durıs, anıq sóylewdi tárbiyalaw.

Dúzetilgen sózlik materialı üstinde tómendegi jumıslar ámelge asırıladı:

- balalarda sózdiń morfologiyalıq quramına hám sózlerdin ózgeriwine itibardı qaratıw hám sózlerdin ǵápte baylanıswın rawajlandırıw;
- balalarda ápiwayı jay hám qospa ǵáplerdi durıs dúziw, erkin sóylewde konstrukciyadaǵı sózlerdi qollanıw kónlikpelerin tárbiyalaw;
- erkin sóylewdi rawajlandırıw;
- sóz baylıǵın bayıtıw;
- seslerdi aytıwın durıslaw tiykarında sawat ashıwǵa úyretiw;

-erikli dıqqattı hám este saqlawdı rawajlandırıw;

Tómende biz fonetikalıq-fonematikalıq sóylewdiń rawajlanbaǵanlıǵın saplastırıw boyınsha M.Ayupova tárepinen (1992) usınılǵan logopediyalıq jumıs dizimi menen tanısıp shıǵamız.

Fonetikalıq-fonematikalıq sóylewdiń rawajlanbaǵanlıǵın saplastırıw boyınsha alıp barılatuǵın korrekciyalıq jumıs dizimi shártli túrde 3 dáwirge bólinedi. Olardıń hár biriniń mazmunı hám kólemi jaǵınan ayırmashılıqqa iye bolǵan halda bir-birine baylanıslı da boladı. Korrekciyalıq logopediyalıq jumıslardıń aldınǵı dáwiri balalardı keyingi dáwirdegi jumıs mazmunın ózlestirip alıwǵa tayarlaydı.

Korrekcıyalıq tálimniń I dáwirinde alıp barılatuǵın logopediyalıq islerdiń mazmunı

Fonetikalıq-fonematikalıq sóylewdin rawajlanbaǵanlıǵın saplastırıw boyınsha alıp barılatuǵın korrekciyalıq jumıstıń birinshi dáwirin tayarlaw dáwiri dep te atasaq boladı. Bul dáwirde alıp barılatuǵın jumıslar tómendegilerdi óz ishine aladı: onda artikulyaciyalıq apparat háreketshenligin rawajlandırıw, durıs ayılatuǵın seslerdi anıqlaw, seslerdi sózge qoyıw, esitiwin rawajlandırıw, sesler differenciacıyası ústinde de islew, sóz hám buwın ishinen sestı ajratıp alıw názerde tutıladı.

Sózdiń ses tárepi rawajlanıwı ushın artikulyator motorikanıń efferent zvenosınıń qalıpleskenligi emes, al sóylew tili seziwler-kinezteziyaları da ayrıqsha orın tutadı. N. I. Jinkin qaytıw reakciyasınıń bolmawı sóylew organları háreketi shınıǵıwları ushın tájiriybe toplanıwı toqtadı, dep kórsetken. Qaytıw reakciyalarınıń (kinezteziya) kúsheyiwı sóylewdi ózlestiriwdi tezletedi hám jeńillestiredi.

Háreket-kinestetikalıq baylanıslardı rawajlandırıw ushın ses aytılwı waqtında Artikulyator organlardıń jaǵdayın anıqlawshı arnawlı shınıǵıwlar isletiledi. Shınıǵıwlardı orınlaw waqtında balalardıń dıqqatı hár qashan kinestetikalıq seziwlerge qaratıladı. Artikulyator apparattıń kinestetikalıq tiykarın qalıplestiriw, hár túrli shınıǵıwlardı orınlaw procesinde ámelge asırıladı, erinlerdiń jaǵdayın anıqlaw, til ushınıń tar yaqi keńligin ajratıw hám t.b

Artikulyaciyalıq apparat háreketshenligin qalıplestiriw boyınsha logopediyalıq jumıslar tómendegilerdi óz ishine aladı:

1. Artikulyator motorikanı rawajlandırıw ushın háreketler kólemin kóbeytiwge baǵdarlanǵan, artikulyaciyalıq apparat organları háreketshenligin, kúshin, anıq háreketin artikulyator organdı kerekli jaǵdayda uslap tura alıw kónlikpelerin rawajlandırıwǵa baylanıslı statistikalıq shınıǵıwlar.

2. Bir waqıtta hám izbe-iz orınlanatuǵın háreketler procesinde dinamikalıq koordinaciyanı rawajlandırıwshı shınıǵıwlar.

Artikulyator háreketlerdi rawajlandırıw, háreketlerdi qaytalaw hám qayta tiklew procesinde ámelge asırıladı.

Artikulyator háreketlerdi rawajlandırıw oyın («mazalı varenıe», «futbol») túrinde alıp barılıp, matorika buzılıwınıń xarakterin hám dárejesin esapqa alǵan halda ótkeriledi. Artikulyator matorikanı rawajlandırıwshı shınıǵıwlar bir waqıtıń ózinde háreketiń kinetik hám kinestetik tiykarında tásir etiwın itibarǵa alǵan bolıp, sol waqıttan háreketlerdiń hár qıylı dárejelerin qalıplestiriw hám quramalastırıwǵa da qaratılǵan bolıp esaplanadı.

Artikulyator matorikanıń rawajlanıwı sestıń aytılwındaǵı kemshiliklerdi korrekciyalaw ushın áhmiyetli bolıp esaplanadı. Bul jumıstıń tiykarǵı wazıypası artikulyaciyalıq seziwin hám háreketin jaqsılaw til hám erinniń erikli háreketin saplastırıwdan ibarat. Matorikanı rawajlandırıw artikulyaciyalıq gimnastika kórinisinde ótkeriledi. Onıń maqseti artikulyator háreketlerdiń hár bir elementin qayta islewden ibarat. Sóylew apparatı matorikasın rawajlandırıw hám durıs artikulyaciyanı tárbiyalaw jumısları tómendegilerdi óz ishine aladı:

- statikalıq hám dinamikalıq shınıǵıwlar;
- artikulyator apparattıń háreketshenlik kúshin, háreket anıqlıǵın anıqlaw;
- sóylew apparatı bulshıq etlerindegi tartılıwdı joǵaltıw;
- háreketiń normal tempin tárbiyalaw.

Birinshi dáwirin áhmiyetli wazıypalarınan jáne biri, seslerdi sózge qoyıw, balalarda buzılǵan artikulyaciyalıq sistemalardı korrekciyalawdan ibarat. Seslerdi sózge qoyıw jeke shınıǵıw dawamında, hár bir balaǵa 10-15 minut ajratılǵan halda alıp barıladı. Hár bir anıq jaǵdayda seslerdi sózge qoyıw usılları tańlanadı. Olardı tańlawda bala shaxsın, aytıw kemshiliklerindeki ózgesheliklerine, sóylew qásiyetine itibar beriw kerek. Sesti sózge qoyıw boyınsha alıp barılatuǵın jumıstı rejelestirer eken, logopediyalıq jumıs hám sestı sózge qoyıw qaǵıydalarınan izbe-izligi esapqa alınadı. Tiykarǵı dıqqat-itibar ses artikulyaciyasını sanalı túrde bekkemlewge qaratılıp, balalar til, erinler, tisler qanday jaǵdayda turǵanlıǵın aytıp beriw kerek. Balaların dıqqatı kóbinese sesler artikulyaciyasına qaratıladı. Korrekciyalaw usılları artikulyator apparat dúzilisin hám funkciyasın esapqa alǵan halda tańlanadı. Seslerdi sózge qoyıw waqtında, mexanikalıq hám aralas usıldan paydalanıladı.

P, B, D, T, V, F, K, G seslerin sózge qoyıwda túsindiriw, eliklew usılınan s,z,sh,j,ch,r seslerin sózge qoyıwda eliklew hám mexanikalıq usıllardan paydalanıw usınıs etiledi. Sóylewdin fonetikalıq-fonematikalıq rawajlanbaǵanlıǵın korrekciyalaw analitikalıq-sintetikalıq shınıǵıwları quramalastırıwshı sistema arqalı logopediyada qabıl etilgen usıllardı qollanıw arqalı alıp barıladı. Bunda balaların sóylew organları artikulyaciyasına sanalı túrde qatnas jasaw, óziniń aytıwın baqlap barıw, sóylewge qoyılǵan seslerdi ǵana emes, al sózdegi barlıq seslerdi anıq hám durıs aytıwǵa, seslerdin payda bolıw ornına hám shawqımlılıǵına itibar beriwın úyretiw zárúr. Bunday tayarlıq jumıslarınan keyin balalar ses analizi operaciyasını qalıplestiriwge, yaǵnıy buwın hám sózlerde seslerdi ajırata alıwǵa úyretiledi.

Korrekciyalıq tálimnin II dáwirinde alıp barılatuǵın logopediyalıq islerdin mazmunı

Korrekciyalıq tálimnin II dáwirinde seslerdi sózge qoyıw dawam ettiriledi, sózge qoyılǵan seslerdi sóylewde bekkemlew, esitiwdi qabıl etiwdi rawajlandırıw, ses analizin hám sintezin qalıplestiriw: a) sózde sestin ornın tabıw (sóz basında, ortasında, aqırında); b) sózlerdegi seslerdin sanın hám izbe-izligin anıqlaw, sózdiń leksikalıq hám grammatikalıq jaǵın bayıtıw hám rawajlandırıw boyınsha logopediyalıq jumıs alıp barıladı.

Usı dáwirde seslerdi sózlerge qoyıw dawam ettiriledi. Seslerdi sózde bekkemlew ushın balalar seslerdi durıs hám anıq ayta alǵannan keyin ótiledi.

Seslerdi sózlerde bekkemlew ushın hár qıylı jumıslardan paydalanıladı: kerekli ses qatnasqan buwınlar, buwın birikpeleri, sóz, gáplerdi logopedtin izinen qaytalaw, súwretler boyınsha sózlerdi erkin aytıw, berilgen seske sóz oylap tabıw, ótilgen tekstti qaytadan aytıp beriw, kerekli sestı óz ishine alǵan jumbaq, jańıtpash, naqıl-maqal kishi-kishi tekst hám qosıqlardı aytıp beriw.

Sesler differenciaciyası ústinde jumıs alıp barıw II dáwirin áhmiyetli wazıypalarınan biri esaplanadı. Logopediyalıq jumıs kóriw, esitiw, daktıl vibraciyalıq hám kinestetikalıq qadaǵalawǵa súyengen halda alıp barıladı.

Fonematikalıq qabıl etiwdi rawajlandırıw balalar menen alıp barılatuǵın korrekciyalıq jumıstın tiykarǵı wazıypası bolıp esaplanadı.

Fonematikalıq qabıl etiwdi rawajlandırıw jumısları ses analizin qalıplestiriw menen óz-ara baylanıslı halda alıp barıladı.

Fonematikalıq jumıstı rawajlandırıwda tómendegi shınıǵıwlardan paydalanıladı:

- sózli bolmaǵan seslerdi ajratıw;
- sesler katarınan belgili seslerdi ajratıw (akustikalıq hám artikulyaciyalıq belgileri óz-ara jaqın boladı);
- sóz quramınan belgili bir sestı ajratıw (ses quramı jaǵınan jaqın hám uzaq bolǵan sesler);
- berilgen seske sóz oylap tabıw;
- bir ses arqalı ayırmashılıqqa iye buwınlar qatarın ajratıw;
- berilgen belgili bir seske súwret tańlaw;
- sóylew tilinde durıs aytılatuǵın sózlerden ózlestirilgen seslerdi bekkemlew;
- sóz quramındaǵı ayırıqsha seslerdi esitip biliw.

Usı hám jáne basqa da tapsırmalar shınıǵıwlar dawamında belgili bir maqsetke muwapıq tákirarlanadı. Didaktikalıq shınıǵıwlarǵı oyın kórinisinde alıp barıw usınıs etiledi. Hár bir oyın basqa wazıypalardı, yaǵnıy, sózlerde, gáplerde hám erkin sóylewde seslerdiń durıs aytıwın bekkemlewdi názerde tutıp alıp barıladı. Oyinlar sóylewde seslerdi bekkemlew hám anıqlaw, fonematikalıq qabıl etiwdi rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Shınıǵıw dawamında «Dawısınan tap», «Dawıs qay jerden shıǵıp atır», «Sózdegi sestı tap», «Kim kóp sóz tabadı», «Súwretlerdi eslep qal» sıyaqlı oyınlardan paydalanıw usınıs etiledi.

Anıq kinestetikalıq hám esitiw sezimlerine súyengen halda alıp barılǵan ses analizi hám sintezine baylanıslı shınıǵıwlar óz gezeginde sóylew tilin ózlestiriwine, disgrafiya hám disleksiyanıń aldın alıwǵa járdem beredi.

Korrekcıyalıq tálimniń III dáwirinde alıp barılatuǵın logopediyalıq islerdiń mazmunı

Korrekcıyalıq tálimniń III dáwiriniń tiykarǵı wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- sózge qoyılǵan barlıq seslerdi bekkemlew;
- ses analizi uqıplılıǵın bekkemlew;
- sestiń leksikalıq, grammatikalıq jaǵın jetilistiriw;

Korrekcıyalıq tálimniń sońǵı dáwiriniń maqseti qarım-qatnas waqtında fonematikalıq qabıl etiw hám durıs ses aytıw kónlikpelerin bekkemlewden ibarat. Bul jumısta erkin sóylewde tek ǵana seslerdiń durıs aytıwın qalıplestirip qoymastan, al balalardıń sóz baylıǵın bayıtıwǵa, sóylewdiń grammatikalıq dúzilisin jetilistiriwge, sóylew tempin hám melodikintaciyalıq jaqtan rawajlandırıwǵa, jetilistiriwge baylanıslı shınıǵıw da úlken áhmiyetke iye.

Korrekcıyalıq tálimniń III dáwirinde balalarda ses analizi kónlikpelerin qalıplestiriwge tiyisli korrekciyalıq jumıslar dawam ettiriledi. Onda is-hárekettiń tómendegi algoritminen paydalanıladı: sózdegi seslerdi kóterińki dawıs penen qaytalap, durıs aytıw; sózdegi hár bir sestı esitiw hám onı qasındaǵı sestın ajırata biliw; sózdegi seslerdi gezeklestirip aytıw, fikcaciya jolı menen sózlerdegi seslerdiń sanın hám izbe-izligin anıqlaw.

Sózdiń ses quramına tiyisli analiz jumısları hár bir balaǵa individual tárizde alıp barıladı.

Logopediyalıq shınıǵıwlarǵa óz aldına operaciyalardı orınlaw menen birge, sóylew materialınıń analizi hám sintezine baylanıslı barlıq aqlıy is-háreket sisteması qayta islenedi.

Balalarda orınlanǵan is-háreketi algoritmin áste qalıplestirip hám bekkemlep barıp, aldın logoped basshılıǵında, soń balanıń ózin sóz, buwın, sestı analizlep hám sintezley alıwın erkin baqlawǵa hám ózi jumısın bahalawǵa úyretiledi. Korrekciyalıq tálimniń áhmiyetli wazıypalarınan biri oppoziciyalıq hám durıs aytıwǵa erisilgen sesler differencaciyasına tiyisli shınıǵıwlar esaplanadı. Bul shınıǵıwlarǵa artikulyaciyalıq hám akustikalıq belgileri jaǵınan sesler differencaciyasına tiyisli hár qıylı usıllar qollanıladı. Shınıǵıwlarǵa balalarda dıqqattı, este saqlawdı, oylaw operaciyaların (analizlew, sintezlew, salıstırıw, ulıwmalastırıw), qadaǵalawdı, ózin-ózin baqlawdı, óz betinshelikti rawajlandıratuǵın jumıslar alıp barıladı.

Tárbiyashı menen alıp barılatuǵın shınıǵıwlarǵa balalardıń átiraptaǵı predmetler hám hádiyseler haqqında oylawın payda etiw hám olardı bir sistemaǵa salıw, tábiyǵıy hám siyasiy hádiyseler menen tanıstırıw menen bir waqıtta balalardıń sóz baylıǵı keńeytiledi, sóylesiw hám gúrriń aytıp beriw rawajlanadı.

Solay etip, balalardıń sóylewi hár qıylı jol menen rawajlandırılıp barıladı, lekin, bir maqsetti – tálim-tárbiya beriw procesinde balalardıń sóylew jaǵınan rawajlanıwındaǵı kemshiliklerdi saplastırıw hám onı mektepte kónlikpeler hám bilimler alıwǵa tayarlawdı názerde tutadı.

Qosımsha sorawlar hám tapsırmalar:

1. Mektepke shekemgi hám mektep jasındaǵı balalardıń sóylew tilindegi kemshiliklerin anıqlań.
2. Til apparatınıń dúzilisi hám xızmetinde de ushırasatuǵın kemshiliklerdi túrlerine sıpatlama beriń.
3. Àmeliyat dawamında balalarda sóylewdiń fonetikalıq kemshiliklerin anıqlań.
4. Seslerdi durıs aytıwda erinlerdiń qanday qatnası bar ekenligin diagnostika qılıń.

4-TEMA:SÒYLEW TILI TOLÍQ RAWAJLANBAĞAN MEKTEPKE SHEKEMGI TÀRBIYA JASÍNDAGÍ BALALARDÍ OQÍTÍW HÀM TÀRBIYALAW

Reje

- 1. Sòylew tiliniñ tolıq rawajlanbağanlıǵı haqqında túsiniq**
- 2. Sòylew tiliniñ tolıq rawajlanbağanlıǵınıñ dárejeleri hám olardıñ payda bolıwı**
- 3. Sòylew tiliniñ tolıq rawajlanbağan balalar sòylew tilin tekseriw**

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda sòylew tiliniñ tolıq rawajlanbağanlıǵın tekseriw hám onıñ aldın alıw máselesi úlken qızıǵıwshılıq oyatıp kelmekte, onı teoriyalıq hám ámeliy jaqtan tereñ úyreniwdi talap etpekte.

Rus alımları sóylewdiñ tolıq rawajlanbağanlıǵın túrli tarepleme úyrenedi: psixologik-pedagogik (R. E. Levina 1951,1961), psixologik-lingvistik (V. K. Orfinskaya 1959, 1963, E.F. Sobotovich 1984, V.A. Kobshikov 1985), medicina-pedagogik (S. S. Lyapidevskiy 1969, E. M. Mastyukova 1973 hám basqalar). Bir qatar tekseriwlerde balalarda sóylewdiñ tolıq rawajlanbağanlıǵı máselesiniñ túrli táreplerden biri kórip shıǵıldı. Máselen, sóylewi rawajlanbağan balalardıñ seslerdi aytıwdañ, buwın dúzilisi sistemasın ózlestiriwleri R. E Levina G. A Kashe A. Q Markova O.N Usanova hám basqalardıñ ilimiy izertlew islerinde kórsetilip ótilgen. Sóylewdiñ ulıwma rawajlanbağanlıǵında tildiñ sóz baylıǵı quramı hám grammatikalıq dúzilislerdiñ ózine tánligi P. E. Levina, V. K. Orfinskaya, G.V. Shirkina , V. A. Kovishkova ham basqa alımlardıñ ilimiy izertlew jumıslarında gúzetiledi.

Bul jumıslarda soylewdiñ seslerdi aytıw tárepi, sóz baylıǵı grammatikalıq dúzilisi, logikalıq hám seslerdi aytıwdı ózlestiriwge tariyip beriledi. Sońǵı jıllarda defektologiyalıq ádebiyatlarda kórsetip ótilgenindey sóylewdiñ rawajlanbağanlıǵı haqqındaǵı kóz-qaraslar eki tillilik sharayatın hár tarepleme úyrenip shıǵıwdı názerde tutadı. Sóylew tili kemshiligine arnalǵan mektepke shekemgi tálim mákemelerine qabil qılınıp atırǵan 4-6 jaslı balalar anamnezinde tómendegi faktorlar orın aladı. Ádette ruwxıy kesellikler bolıwı, alkogolizm, anadaǵı alkogolizm, awır somatik kesellikler, ananıñ hámledarlıq waqtında kún tartibine ámel qılmaslıǵı, tuwılıwdıñ awır ótiwi (tuwılıwdıñ tez bolıwı, balanıñ aspektsiya menen tuwılıwı, tolǵaq waqtındaǵı zıyanlar); kemqanlıq, raxit, ishki organlar kesellikleriniñ belgileri, ulıwma somatik ázzilik, tuwılıwdan keyingi dáwirde balalarda bolǵan genetik keseliklerdiñ nátiyjelerinde bolıw itimallıǵı anıqlanadı. Bunnan tisqari sociyalıq sharayatlardıñ buzılıwı, pedagogikalıq jaqtan qarawsız qalıw, sonday-aq balalar ruwxıy iskerliginiñ sezilerli dárejede pásligi, sóylew baylanısı mativaciyasınıñ bosasqanlıǵı menen ajıralıp turadı, olar appatik, biyparwalıq, tez sharshaw, negativ, imocional reakciyalarınıñ júzege shıǵıwı pássiv boladı yáki kerisinshe ózlerin tuta almaydı, lekin az muǵdardaǵı iskerlikke iye boladı.

Psixomotor funkciyalarınıñ qalıplespegenligi yáki olardıñ rawajlanıwında birqansha arqada qalıwı balalarda óz-ózine xızmet qılıwında bir qatar qıyınshılıqlardı keltirip shıǵaradı, nazik erikli háreketlerdi talap qılatuǵın yaǵnıy (túyme qadaw, ayaq kiyiminiñ bawın baylaw, lenta taǵıw, kiyim kiyiw) sıyaqlı háreketlerdi orınlaw balalarda bir qansha qıyınshılıqlar tuwdıradı. Bul qıyınshılıqlar keńislikti móljel alıwdıñ buzılıwı nátiyjesinde jánede tereńlesedi, máselen, ayaq kiyiminiñ oń-shebin, kiyim bóleklerin ajırata almaslıqta hám basqalarda sıpatlanadı. Bunday balalarda keńisliktiñ gnosis ham praksis buzılıwları gúzetiledi. Kóriw-keńislikti móljel alıw boyınsha tapsırmalar ayrıqsha tapsırma (iltimas) arqalı ǵana orınlawı múmkin, ólshemi, forması, reńi menen ajıralıp turatuǵın predmetler járdeminde háreket qılıw qıyınlasadı.

Mektepke shekemgi 3 jaslı balalarda sóylewi anıq emes, 5 jaslı balalarda bolsa ulıwma rawajlanbağanlıǵınıñ I hám II dárejesi gúzetiledi. Barlıq balalarda tiykarǵı: sırgalıwshı, shawqımlı, sonor, dawıslı-dawıssız, til aldı, til artı sesleri toparların óz ishine alǵan seslerdiñ aytılıwınıñ buzılıwları gúzetiledi. Balalarda sóylew tili ham sóylew tili bolmaǵan iskerlikke qaratılǵan dıqqat fonematikalıq qabil etiw, fonematikalıq analiz, sintez, kóz aldına keltiriwleri rawajlanbağan boladı. Sózdiñ sesler strukturası qopal buzılǵan bolıp, bunday jaǵdayda bala

ápiwayı seslerdi de tuwrı ayta almaydı. Balalarda gáp dúziw fragmentar, agrammatik bolıp keliwi, kelbetlik qosımtaları, baylanıstırıwshı, járdemshi sózlerdi natuwrı qollanıwı gúzetiledi. Sózdi, ásirese, quramalı grammatikalıq konstrukciyalardı túsiniw buzılğan, sóz baylıǵı tómen boladı.

Sóylew hám oylawınıń rawajlanbaǵanlıǵın belgilewshi biologiyalıq hám sociyallıq faktorlardıń quramalı qosılıwı sóz ulıwma rawajlanbaǵanlıǵınıń diferencial diagnostikasın qıyınlastıradı.

T. B. Filicheva hám T. V. Shirkina arnawlı mektepke shekemgi tálim mákemesinde sóylew tili ulıwma rawajlanbaǵan balalardı úyreniwdiń bir neshe basqıshların ajıratıp kórsetedi.

Orientirovka basqıshı ata-analar menen bir maqsetke jóneltirilgen sáwbet ótkiziw arnawlı hújjetlerin úyreniw hám bala menen sawbetlesiw arqalı ámelge asırıladı.

Keyingi basqısh til sisteması komponentlerin tolıq hám anıq tekseriw, bul basqısh aqırında logopedik juwmaqqa tiykarlanıp beriledi.

Úshinshi basqısh arnawlı tálim hám tárbiya sharayatında balanı dinamikalıq gúzetiwden ibarat bolıp, bul basqısh procesinde sóylew rawajlanıwındaǵı jaqsı ózgerisler gúzetiledi hám jeterlishe anıq sıpatlanbaǵan kemshilikler anıqlanadı. Mektepke shekemgi jastaǵı balalardı úyreniwde tómendegi principiierge ámel qılıw zárúr: antogenetik, etiopatogenik (sòylew tili anomaliasınıń simptomatikası esapqa alınadı) iskerligi, sóylew hám ulıwma ruwxıy rawajlanıwıń óz-ara baylanıslıǵın esapqa alıw.

Baladaǵı qaysı kemshilik birlemshi, sóylew tiliniń rawajlanbaǵanlıǵıma yaki intelektual rawajlanbaǵanlıǵıma? Buni anıqlaw ushın sóylew tili tolıq rawajlanbaǵan balanı hár tárepleme tekseriw, onıń rawajlanıwın prenatal (tuwıwǵa shekemgi dáwir), natal (tuwıw waqtındaǵı dáwir) hám postnatal (tuwıwdan keying dáwir) dáwiri hám onıń shaxsınıń rawajlanıwı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı biliw zárúr esaplanadı. Sonıń ushın sóylew funkciyası menen birge psixikalıq iskerliktiń sóylew tili bolmaǵan funkciyaları (ulıwma hám sòylew motorikası), minez-xulıq, imocional erk sheńberiniń ózine tán ózgeshelikleri hám sóylew iskerligi (ekspressiv sòylewdiń qalıplesiwi hám jaǵdayı), sòylewdi qabil etiw hám túsiniw, sesler aytıwınıń jaǵdayı, fonematikalıq analiz hám sintez, fonematikalıq eleslewler, leksika hám sóylew tiliniń grammatikalıq dúzilisleriniń jaǵdayı, sóylew ritmi hám tempi buzılıwlarınıń xarakteri tekseriledi.

Balalardıń sóylew tili hám sóylew tili bolmaǵan motorikasın, olar minez-xulqınıń ózine tán táreplerin, impressiv hám ekspressiv sóylewin úyreniw boyınsha materiyallar, sonday-aq sóylew tili ulıwma rawajlanbaǵan balalardı tekseriw procecinde logoped sáwbetlesiw, soraw-juwap, gúzetiw, baqalaw, medicinalıq hám pedagogikalıq hújjetlerdi uyreniw, laboratoriya hám tábiyiy eksperiment sıyaqlı metodlardan paydalanıladı.

Sóylew tiliniń tolıq rawajlanbaǵanlıǵınıń dárejeleri hám olardıń payda bolıwı

Esitiw hám intellekti normada bolǵan balalarda sòylew tiliniń tolıq rawajlanbaǵanlıǵı degende sòylew tili anomaliasınıń sonday forması túsiniledi, bunda sòylew tiliniń barlıq komponentleriniń qalıplesiwi (sòylew tiliniń fonetikalıq-fonematikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq tárepi) buzılğan boladı.

Sòylew tiliniń tolıq rawajlanbaǵanlıǵın R.E.Levina (1961) úsh dáreje menen belgileydi: sòylewde baylanıs qurallarınıń ulıwma joq bolıwınan baslar fonetikalıq-fonematiklik hám leksikalıq-grammatikalıq tárepinen rawajlanbaǵanlıq elementlerine iye bolǵan quramalı til buzılıwlarına shekemgi kemshiliklerdi óz ishine aladı.

Sóylew tiliniń tolıq rawajlanbaǵanlıǵınıń I dárejesi sòylew tiliniń ulıwma bolmaslıǵı menen xarakterlenedi. Bunday balalar sòylew tiline iye bolmaǵan balalar bolıp, 4-6 jastaǵı bunday balalardıń sóz baylıǵı dim az hám anıq emes boladı. Buyım hám hádiyselerdi ajırata almaǵan halda táriyiplew, sózlerdiń kóp mániske iye bolıwı xarakterli ózgeshelik esaplanadı: misalı **“tu-tu”**- mashina, parovoz, samolyot, qayıq, keme; **“taq”** – jıǵıldı, túsirip jiberdi, sındırdı, buzdı. Bunday balalardıń passiv sóz baylıǵı aktiv sóz baylıǵına qaraǵanda biraz rawajlanǵan, sózdi túsiniw páseygen boladı, olar kóp sózlerdiń mánisin túsınbeydi. Seslerdiń izbe-izligi saqlanbaydı, sesler bir-biri menen almastırılardı, fonematik oqıw buzılğan boladı.

Sòylew tiliniń tolıq rawajlanbaǵanlıǵınıń bul dárejesine iye bolǵan balalar ushın sesler analizi boyınsha berilgen tapsırmalar túsiniksiz boladı.

Sòylew tiliniń tolıq rawajlanbaǵanlıǵınıń II dárejesi - dáslepki keń qollanılatuǵın ádettegi sòylewdiń buzılıwı menen xarakterlenedi. Balalar ápwayı sózlerden paydalanıp biledi hám belgili sóz baylıǵına iye boladı. Olar zatlar hám hádiselerdiń ayırıqsha belgilerin, atların ajırata aladı. Lekin bunday balalarda sóylewdiń qopal dárejede rawajlanbaǵanlıǵı anıq sáwlelengen boladı. Olar eki-úsh sózden ibarat gáplerden paydalanadı. Sóz baylıǵı jasına qaraǵanda normadan kem boladı. Ulıwmalastırwshı sózlerdi (mebel, kiyim, palız ónimleri, miyweler hám taǵı basqalar) ajırata almaslıq gúzetiledi. Hareketi, belgini bildiriwshı sózlerden paydalanıwda qıymshılıqlar gúzetiledi, predmet atın, reńin, formasın, ólshemin hám basqa belgilerin bilmeytuǵın boladı.

Sòylewdiń fonetik tárepi jasına say keliwshı normadan arqada qaladı. Usınday kemshilikke iye bolǵan balalarda buwınlardıń ornın almastırw, únli sesler izbe-iz kelgende seslerdi qısqartıp aytıw jaǵdayları ushırasadı.

Sòylew tiliniń tolıq rawajlanbaǵanlıǵınıń III dárejesinde -sòylewde leksikalıq-grammatikalıq hám fonetikalıq-fonematikalıq jaqtan rawajlanbaǵanlıq elementleri gúzetiledi. Balalar sóylewge iye bolǵan halda adamlar menen baylanıs ornata aladı, lekin bunı ata-ana qatnasında, olardıń hardayım tusindiriwi járdeminde ornılaydı. Bunday balalar ushın erkin halda baylanısta bolıw judá qıym boladı. Sòylew waqtında seslerdi bir- birinen ajırata almaslıq, seslerdi artikulyatsiyalıq jaqtan ańsıraqlı bolǵan seslerge almastırw, bazı hallarda seslerdi buzıp aytıw bul balalar ushın xarakterli esaplanadı. Sóz baylıǵında normadan arqada qalǵan boladı. Tekseriw payıtında gáplerdi, gáplerde sózlerdi aqırına shekem aytpaslıq sıyaqlı tuwrı grammatikalıq jaǵdaylar gúzetiledi. Kópshilik jaǵdaylarda olar sózlerge qosımta qosılıwı menen sóz mánisiniń ózgeriwın tusinip jetpeydi.

Sòylew tiliniń tolıq rawajlanbaǵan balalar sòylew tilin tekseriw

Sòylew tili tolıq rawajlanbaǵanlıǵına iye bolǵan mektepke shekemgi tarbiya jasındaǵı balalardıń impressiv sòylew tilin tekseriw olardıń passiv sózligin úyreniwge qaratılǵan bolıp, fonematik analiz jaǵdayın, sózlerin, gáplerin hám baylanıslı sòylew tilin túsiniw jaǵdayın anıqlaw bólimlerin óz ishine aladı.

Sòylew tilin túsiniw - quramalı psixologiyalıq process bolıp, ol sòylew tili seslerin qabıl qılıw, sózler, gáplerdiń hám tekstlerdiń mánisin túsiniwden ibarat.

A.R. Luriya impressiv sòylew tilin tekseriwge oniń ekspressiv tárepi menen óz-ara baylanıslılıǵın itibarǵa alıw kerekligin aytıp ótedi. Bul sòylew tilin esitiwdiń buzılıwı sòylew tili artikulyatsiyalarınń hám ekspressiv sòylew tiliniń ekilemshı buzılıwına alıp keledi. Artikulyator procesleriniń hám ishki sòylew tiliniń buzılıwı sòylew tili seslerin qabıl etiw hám sòylew tili mazmunın túsiniw sıyaqlı impressiv proceslerge tasir qıladı. Bunnan aldın impressiv sòylew tiliniń quramalılıǵı haqqında L.S. Vigotkiy de kórsetip ótken edi. Onıń pikirinshe “Sòylew tilin túsiniw- ses signalı boyınsha reakciyanı ornılawdan kòre kòbirek hám basqasharaq nárese” esaplanadı.

Fonematikalıq analizdi tekseriw

Fonematikalıq qabıl etiw balada tikkeley sòylew tili baylanısı tiykarında qalıplese.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalar bir- birinen bir ses arqalı parıq qılatuǵın sózlerdi ajırata almaydı. Sonıń ushın balalarǵa bir ses penen parıq qılatuǵın sózlerdi usınamız.

gùl-kùl qońız -dońız

gùz -dùz etik-erik

shòje-gòje báhár- sáhár

mine usı sózlerge tuwrı keletuǵın sùwretlerdi tabıw hám kórsetiw kònlikpesi anıqlanadı.

Sózlerdi túsiniwdi tekseriw

Sózlerdi túsiniwdi tekseriw sonnan baslanadı, balaǵa tikkeley kòrinbey atırǵan predmetlerdiń atı aytıladı, hám olardı kórsetip beriw soralıadı. Máselen dene bólimleri – bas, kòz, mańlay, bet, qulaq, awız, murın, shash, qol, ayaq hám basqalar.

Soñ baladan ùy predmetlerin: stol, stul, shkaf, lyustra, ayna; oynshıqlardan -quwırshaq, mashina, top hám tağı basqalardı kórsetip beriw soraladı.

Sòzlerdi túsiniwdi tekseriwdiñ keyingi basqışı sùwrette kórsetilgen predmetlerdi tanıw kónlikpesin anıqlawdan ibarat boladı. Bunda balağa hár túrli tematikalıq toparlarga kırıwshi hám bir –birinen formasi, reńi, kòlemi hám san jaǵınan pari qılınatuǵın predmetler sáwlelengen predmetli sùwretler kórsetiledi. Bul sùwretlerde uy haywanları hám jabayı haywanlar oynshıqlar, palız ónimleri, miyweler, ıdıs -tabaqlar, transport sonıń menen birge jil máwsimleri sáwlelengen boladı.

Bul didaktikalıq material mektepke shekemgi tálim mákemesi dástúri talaplarına tuwrı keledi hám jas ózgeshelikleri boyınsha ajratıladı.

Ápiwayı sòzlerdi túsiniwdi tekseriw

Balağa háreketler menen kórsetilgen sùwretler hám bir qatar tómendegi tiptegi ápwayı gápler usınıs etiledi: “ Qız otırıptı”, “Qızda qızıl top bar”, “Bala jùgirip baratır”, “ Bala turıptı”, “Balada mashina bar”, “ Kushik jùgirip jür” hám tağı basqa. Sonnan soñ bala ayılıp atırǵan hádiyse sáwlelengen sùwretti kórsetiw tiyis. Bunnan tısqarı tómendegilerdi kórsetip beriw soraladı: Qoyan ne qılıp atır? qız qay jerde sekirip atır? Kim jùgirip baratır? Kim jazıp atır? Kimler muzda uship atır? hám tağı basqa.

Soñ bir sòzde kelgen 1-2-3 izbe-iz hareketlerdi orınlawdi óz ishine alatuǵın sòz formasındaǵı buyırıqlardı orınlaw usılınan paydalanıladı. Maselen “ornıńnan tur hám stol qasına bar”, “oynshıqlarını al hám olardı polǵa qoy”, “toptı alıp jerge bir ur hám maǵan ber” hám tağı basqa.

Soñ balalardıń grammatikalıq strukturalardı túsiniwleri anıqlanadı.

1. Birlik hám kòpliktegi atlardı túsiniw. Balağa predmetli sùwretler kórsetiledi, onı tanıw hám kórsetiw kónlikpesi anıqlanadı: mashinalar qay jerde, quwırshaq qay jerde, alma qay jerde hám tağı basqa.

2. Kishreyttiriw-erkeletiw suffikisine iye bolǵan sòzlerdi túsiniw.

Balağa predmetli sùwretler kórsetiledi hám tómendegilerdi kórsetiw kónlikpesi anıqlanadı: stol qay jerde, oynshıqlı stolsha qay jerde , qasıq qay jerde ,qasıqsha qay jerde, qoyansha qay jerde hám tağı basqa.

3. Baylanısh sòylew tili mazmunın túsiniw: Bul bòlimde qosıq hám xabar gápli tekstler mazmunın túsiniw tekseriledi. Bunıń ushın balalarga qosıqlı tekst oqıp beriw usınıs etiledi.

Sòylew tiliniń tolıq rawajlanbaǵanlıǵına iye bolǵan mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń impressiv sòylew tilin tereń tekseriw psixologo- logopedik tekseriwdiń ulıwma sistemasında balalardıń passiv sòz baylıǵı hám sonday-aq, olar ruwxıy iskerliginiń ayırım tárepleri halatın anıqlawǵa jardem beredi, sebebi logikalıq qabil etiw insannıń quramalı specifık percevtiv-pikiri iskerligi bolıp esaplanadı.

Impressiv sòylew tili balanıń adamlar menen baylanısta bolıwına hám iskerligine tásir etedi, sòylew tili hám sòylew tili bolmaǵan hareketlerdi jobalastırıw quralı bolıp maydangá shıǵadı.

Ekspressiv sòylew tilin tekseriw metodikası

Bala sòylew tili kemshiligine iye mektepke shekemgi tálim mákemesine tárbiyalanıwǵa qabıllanǵannan sòń logoped onı bir ay dawamında tekseredi, keyinshelik tekseriw nátiyjeleri korreksion logopedik tásir procesinde jáne anıqlastırıladı.

Balanıń qarım-qatnasıqqa kirisiwın tekseriw

Sòylew tiliniń tolıq rawajlanbaǵanlıǵına iye bolǵan mektepke shekemgi tarbiya jasındaǵı balalar menen birinshi ushırasıwda logoped álbette balanıń qarım-qatnasıqqa kirisiwın anıqlaydı (ańsat, qıyın yaqi qorqıw, negativizm)

Bunnan tısqarı balanıń óz teńlesleri menen qanday sòylew tili baylanısına kirisiwı tekseriledi: basqalar menen ańsat sòylew tili arqalı baylanıs ornatadı, tez-tez yaqi kemnen-kem urıladı, sòylew tili arqalı baylanıs jasawda belsendilik yamasa passiv, sòylew tili baylanısqa kirisiwı jùdá tómen hám tağı basqa.

Sòylew tili bolmağan motorikanı tekseriw

Logoped balağa sòz instrukciyası hám eliklew boyınsha tòmendegi wazıypalardı orınlawdı usınıs etedi:

- wazıypa boyınsha eki ayaqta yáki bir ayaqta juwırıw, sekiriw;
- jüriw, juwırıw, sekiriwde signal boyınsha toqtaw;
- bir ayaqta soń ekinshi ayaqta sanaw astında turıw;
- logopedke toptı atıw hám onı qaqshıp alıw;
- polda jatqan obruch ishine eki ayaq ushında sekirip kiriw hám onnan sekirip

shıǵıw;

-qolda bayraqshalardı uslağan halda qoldı tòmendegi sòz buyrıqlarına ámel qılıp háreketlendiriw: aldığa, arqağa, joqarıǵa, tòmenge;

-jüresine otırǵan halda polda toptı oń qoldan sol qolǵa jumalatıw, soń toptı kòterip, ornınan turıw;

-juwırıw waqtında toptı atıw hám qaqshıp alıw;

-lentanı tüyin qılıp, soń bantik qılıp baylaw hám basqalar.

Balanıń motorikasın tekseriw nátiyjesinde logoped tòmendegi maǵlıwmatlardı aladi: ayaq, qollar koordinaciyası (tuwrı, natuwrı, ulıwma joq); dene teńsalmaqlılıǵın seziw, balanıń gewdesin tutıwı, háreketlerdi orınlaw dárejesi (tolıq yamasa tolıq emes); bir háreketten ekinshi háreketke ótiw (öz waqtında, páseygen, joq); háreketlerdi orınlawdıń ózbetinsheligi (tolıq yaki logoped járdeminde); shebekeylik, mimikalıq háreketler menen birge orınlanatuǵın qosımsha háreketler (biraz yaki ayqın kòrsetilgen).

Balanıń motor funkciyasın tekseriw nátiyjeleri tòmendegi parametrler boyınsha ulıwmalastırıladi.

Normal motorika:

-háreketlerdiń statik koordinaciyası qalıplesken: tapsırma boyınsha yaki erkin ráwishte kerekli jaǵdaydı anıq belgiley aladı;

-háreketlerdiń dinamik koordinaciyası qalıplesken: háreketler anıq, isenim menen orınlanadı, motor aktivliginiń hár túrli kòrinisleri menen öz-ara baylanısqa (juwırıw, sekiriwde, shapalaq urıwda);

-qol barmaqları hám mayda qol háreketleri tolıq qalıplesken; bet mimikası kòrkem hám emotsional bolıwı lazım.

Fonematikalıq analiz, sintez hám fonematikalıq qıyalların tekseriw

Bul funkciyanı tekseriw bala ushın sòylewdiń bárshe tárepleri-sòzlik, fonematikalıq oqıw, grammatikalıq dùzilisti rawajlandırıw jaǵınan alıp barılatuǵın logopediyalıq jumis ushın jüdá zárur esaplanadı.

Fonematikalıq analizdi tekseriw. Bunda balalardıń tòmendegi qábiletlerin anıqlaw zárur:

-sòz basındagı sestı anıqlaw;

-sòz ishinen kerekli seslerdi anıqlaw;

-jup seslerdi bir-birinen parıqlaw: b-p, t-d, s-z, sh-j.

-sestiń sòzdegi ornın anıqlaw; mäselen , sòzde úshinshi bolıp qanday ses kelip tur;

-sestiń sòzdegi izbe-izligin anıqlaw;

- sòzdegi sesler sanın anıqlaw: mäselen sòzde neshe ses bar?

Fonematikalıq sintezdi tekseriw. Bunda balalardıń izbe-iz berilgen seslerden buwınlar dùziw qábiletin tekserip anıqlanadı.

Fonematikalıq qıyaldı tekseriw. Bunda balalarǵa tòmendegi tapsırmalar beriledi:

-berilgen ses qatnasqa sòz oylap tabıw;

-atlari oppozicion sesler menen baslanatuǵın predmetli sùwretlerdi eki qatarǵa diziw. Mäselen s-sh, ch-c, r-ya hám basqalar.

Sòylew komponentleriniń jaǵdayı

-temp: normada, páseygen, tez;

-ritm: normada yaki aritmiya;

- dawıs: normada, qısıq, qırıldaw, hálsiz, pás
- dawıs tembri: jumsaq, qattı;
- dawıs atakası: qattı, jumsaq, joq;
- sòylewdiń anıqlıǵı: anıq, ayqın;
- dem alıw: normada, tezlesken, páseygen;
- dem alıw shuqırlıǵı: normada, jüzeki.

Sòzlik baylıǵı jaǵdayn ùyreniw

Sòzlik baylıǵın ùyreniw ushın arnawlı usıllar qollanıladı: predmetlerdi ataw, sùwretleniwine kòre predmetlerdi ataw, predmetler atın ulıwmalastırıw hám basqalar.

Balaǵa predmetler yaki predmetler sáwlelengen sùwretler beriledi hám olardıń sıpatı hám belgilerin ataw usınıs etiledi. Predmetler hám sùwretler temalar boyınsha tańlanadı. Máselen oyınshıqlar, ıdıs- tabaqlar, mebel, kiyimler, ayaq kiyimleri, adamnıń dene bòlimleri, ùy hám jabayı haywanlar, òsimlikler, adamlar kásibi; jıl máwsimleri.

Balaǵa jáne tòmendegi wazıypalar usınıs etiledi:

-sùwretlerdi há m kòrsetilgen is- háreketti ataw: " Bala ne qılıp atır?" - bala is-háreketti ataw menen sorawǵa juwap beriwi kerek." Men ne qılıp atırman?" is-háreket ámelde kòsetilip beriledi;

-predmetlerge atama beriwi. Bala atawı kerek bolǵan predmetler yaki olardıń sıpatlıq belgileri sáwlelengen sùwretler kòrsetiledi. Bunda logoped balaǵa tòmendegi sorawlardı beredi: "Bul ne?", "Bul kim?","Ne islep atır?" "Qanday?","Kimdiki?";

-sùwretleniwine kòre predmetlerdi ataw: qaysı haywan sùt beredi? Ne menen jazamız? hám basqalar.

-ulıwmalastırıwshı sòzlerdi ajıratıw: bir qatar predmetlerdi yaki predmet sùwretlerin bir ulıwmalıq at penen ataw. Máselen: alma, ánar, jüzim, behi, ánjir, limon yaki olardıń sùwretleri kòrsetiledi hám soraw beriledi. "Bul kòrsetilgen predmetlerdi bir sòz benen qanday ataymız?"

-sùwretlerden paydalanǵan halda olardıń háreketi menen ataw usınıs etiledi, bunda bala sùwrettegi predmet qanday háreket qılıwın aytıp beriwi lazım (samalyot uship baratır, qarlıǵash ushti, quwırshaq otırıptı, bala juwırıp atır, qız jüzip atır).

Mine usınday qılıp balalarǵa tòmendegi sorawlardı beriwi mùmkin: "Bala ne islep atır?" hám basqalar:

-predmettiń belgisin anıqlaw. Aspan qanday reńde?(hawa reń), palto kimdiki? (anamdiki)

-sinonim hám antonimlerde tańlaw: ıssı-suwıq, mazalı- ashshı, juwan- jıńishke;

-bir túbirli sòzlerdi bilw (baǵ, baǵsha,baǵban);

-atlıqlardan kelbetlik payda etiw (Stol aǵashtan islengen).Qanday stol ? (aǵash stol).

Balalar sòylewiniń grammatikalıq tárepin ùyreniw

Bunıń ushın balalarǵa tòmendegi wazıypalardı orınlaw usınıs etiledi:

-syujetli sùwretler tiykarında gùrrin dùziw;

-predmetli sùwretlerden paydalanǵan halda birliktegi atlıqtan kòpliktegi atlıqtı jasaw (top-toplar, qálem-qálemler,kitap-kitaplar)

-atlıqlardan kishreytiw- erkeletiwshı formaları jasaw.Máselen:ùy-ùyshe, stol-stolsha

-atlıqtan kelbetlik jasaw:

Bunda tiykarǵı itibar gáplerdiń dùzilisine qaratıladı.

Balaǵa sùwretler yaki dawamli sùwretler tiykarında gùrrin aytıp beriwi,ápiwayı

hám quramalı mazmunlı teksti sòylep beriwi usınıs etiledi. Bunda sòzlerdi baylanıstırıp, teksti qay dárejede sòylep beriwi hám ondaǵı kemshilikler esapqa alıp barıladı.

Bala sòylewiniń aktivlik dárejesi,onıń monologik hám dialogik sòylewden paydalanıw imkaniyatları belgilep barıladı. Bunnan tısqarı balanıń sòylew qarım-qatnasında belsendiligi, qosıq bilw bilmesligi de esapqa alınadı.

Balanıń tek ǵana sòylewi emes, bálki onıń psixologiyalıq qásiyetleri, shaxstıń xarakterli tárepleri, aqılıy rawajlanıw jaǵdayda ùyrenilip barıladı.

Logoped tekseriw waqtında balanı tek gúzetip, ol orınlağan wazıypalardı bahalaw menen sheklenbey, bálki kerek bolǵanda balaǵa járdem beriwı lazım. Tekseriw procesinde bala iskerligi, onıń qızıǵıwshılıǵı, jetiskenlik hám túskenlikten tásirleniwı, qıyınshılıq xarakteri hám onı joq etiw usılları, jol qoyılǵan qátelerdi tuwrılaw qábiletin esapqa alıw kerek.

Balanı sharshatıp qoymaw, sonday-aq bala iskerliginiń aktivlik dárejesin páseyittirmew ushın tekseriw waqtında jumıs túrleri ózgertip turıladı.

Tekseriw procesinde balaǵa hám onıń ata-anasına mehribanlıq penen múnásabette bolıw, tekseriw psixoterapevtik tásir etiw tiykarında alıp barılıwı kerek.

Tekseriw usılları bir qalıpte bolıwı mümkin emes, olar hámme waqt individual baǵdarda boladı.

Tuwrı shólkemlestirilgen tekseriw jumısları differencial diagnostika máselelerin sheshiwge imkan beredi, sonday-aq dúzetiw tárbiya jumısları metodların tuwrı tańlawda úlken áhimiyetke iye.

Balalardıń baylanıslı sóylewin tekseriwde tómenдеgi tapsırmalardı beriw mümkin:

- a) syujetli sùwretler járdeminde gáp dúziw;
- b) oqılǵan tekstti sóylep beriw;
- v) dawamlı syujetli sùwretler járdeminde gúrrin dúziw.

Hámme tapsırmalar ana tilinde orınlanadı.

Tekseriw ushın materiallar

Predmet modeli, mulyaj, tarqatpa materiallar (sùwretler, konstruktorlar). Zondlar, shpatel, ayna (diywal hám stol aynası).

Didaktikalıq materiallar: oyınshıqlar toplamı, stol ústinde oynalatuǵın oyınshıqlar (loto, domino)

Albomlar yaki sùwretler toplamı, predmetli, syujetli, dawamlı, qırılǵan sùwretler .

Türli kólemдеgi hám hár türli sanaw materialları, mozayka, optik-keńislik qıyalın anıqlaw ushın türli reń hám formadaǵı predmetler toplamı.

Türli ólshemдеgi predmetler yaki olardıń sùwretleri.

Dawıslı oyınshıqlar toplamı: baraban, nay, pianino, dawıs shıǵaratuǵın haywan- oyınshıqlar.

Sùwretler toplamı (oyınshıqlar): mebel, kiyim, ıdıs-tabaqlar, transportlar, úy hám jabayı haywanlar, palız ónimleri hám miyweler.

Fonematikalıq qabıl etiwdi tekseriw ushın arnawlı qollanbalar: jup predmetli sùwretler, buwınlar, sözler.

Qosımsha sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sòylew tili tolıq rawajlanbaǵanlıǵına iye bolǵan balalardıń impressiv sòylew tilin tekseriw boyınsha maǵlıwmat toplań.
2. Fonematikalıq analizdi tekseriw jumısların alıp barıń.
3. Ekspressiv sòylew tilin tekseriw metodikasına misallar keltiriń.
4. Balanıń qarım-qatnasıqqa kirisiwin tekseriw metodın islep shıǵıń;
5. Fonematikalıq analiz, sintez hám fonematikalıq qıyalların tekseriw boyınsha maǵlıwmat toplań.

5-Tema. Sòylew tili tolıq rawajlanbaǵanlǵınıń hár bir dárejesin saplastırw boyınsha alıp barılatuǵın logopediyalıq isler mazmunı

Reje:

1. Sòylew tili tolıq rawajlanbaǵan balalar menen logopediyalıq jumıstıń alıp barılıwı

2. Mektepke shekemgi tálim mákemelerine qabil qilingan balalardı logopediyalıq tekseriwden ótkeriw

Tildegi kemshiliklerdi izertlewde tildiń rawajlanıwın úyreniwge izbe-izlik penen qatnas jasaw qaǵıydaları qol keledi. Bul bolsa tili onsha rawajlanbaǵan balalardı mektepte oqıtıwdıń ilimiy tiykarların islep shıǵıwǵa (R.E.Levina 1961, 1964, 1968 j; G.A.Kashe 1962, N.A. Nınashına 1965, G.V. Shırkina 1965, L.F.Spirova 1975, 1980) sonday-aq, mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalar menen ótkeriletuǵın shınıǵıwlarıń mazmunın anıqlawǵa (N.S.Jukova, E.M.Mastyukova, T.B.Fılısheva 1973) imkaniyat beredi.

Bul jumıslarda balalardıń sózdi aytıwın, sózlik quramın, sózleriniń grammatikalıq dúzilisin, durıs sóylewdi úyreniw hám iyelep alıwı, sóylewdi dúzetiw barısında balalar óz ana tiliniń ruwxıy hám aytılıw halatların bilip alıwınıń ózine tán jaǵdayları keltirilip ótiledi.

Sóylesiw mádeniyatı balanıń tolıq ruwxıy rawajlanıwınıń zárúr shárti, sóylewi buzılǵan yaki sóylewi tolıq rawajlanbaǵan jaǵdaylarda balalardı arawlı oqıtıpay turıp olarda tolıq til sistemaların payda etiw oǵada qıyın ótedi.

Kishi jastaǵı balalardıń sóylewge sezimtalıǵı sebepli sóylewi buzılǵan balalardıń til kemshiliklerin joq etiwge baylanıslı jumıslardı alıp barıw oǵada úlken áhmıyetke iye. Tildegi kemshiliklerdi dúzetiw tiykarında oqıtıwdan gózlangen maqset, balalardıń ortasha joqarılıqtaǵı ses shıǵarıp durıs hám anıq sóylewin ósiriw, olardıń óz ana tillerindegi sóz baylıqlarınıń hám tiliniń rawajlanıw dárejesi jasına say bolıwı názerde tutiladı.

Sóylewdi dúzetiw – tárbiyalaw jumısların baslaǵanda olardıń til belgilerin, ruwxıy jaǵdayların itibarǵa alıp, balalardı oqıtıwda dıqqat, este saqlaw, ózlerin tuta biliw kónlikpelerin tárbiyalaw menen baylanıstırw názerde tutiladı.

Biz tili tolıq rawajlanbaǵan, biraq jaqsı esitetuǵın hám zeyinli mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardı tárbiyalawǵa hám oqıtıwǵa baylanıslı tájiriye materialların tómendegishe kórip shıqqashımız.

Logopediyalıq jumıs tómendegi baǵdarlarda alıp barıladı

-teması jaǵınan birlesken passiv hám aktiv sózlik (sóz) baylıǵın qalıplestiriw;

-seslerdi aytılıw kónlikpelerin payda etedi;

-fonetikalıq qabil etiwdi, sestı analizlew hám sintezlew kónlikpelerin rawajlandırıw;

-sóz dúziwdi, anıq sózde hár qıylı gápler dúziwdi úyrenedi;

Sóz baylıǵın arttırıw hám tildi grammatikalıq jaqtan durıs qurıwǵa qaratılǵan logopediyalıq jumıs házirgi waqıtta ana tilindegi tildiń leksikalıq-grammatikalıq quramında, fonetikalıq quramında rawajlandırıwǵa járdem beredi, bul bolsa balalardıń uluwma bilim beriw mekteplerinde ana tillerinde qıynalmay oqıy alıwına imkan jaratadı.

Tili tolıq rawajlanbaǵan balalar toparlarında oqıtıw jumısların ámelge asırıwdan maqset, tildegi kemshiliklerdi hám tolıq rawajlanbaw nátiyesinde kelip shıqqan ekilemshi belgilerdi saplastırw yaki zárúr bolǵanlarınıń ornın tolıqtırıwdan ibarat.

Logoped tárbiyashı hám muzıka basshısı balanıń sóylewin dúzetiwdi onıń ata-anası menen birgelikte ámelge asıradı.

Logopedtıń jumıs tártibi hám shınıǵıwlar túri balalardıń jeke ózgesheliklerine, sonday-aq, tálim-tárbiya barısında sheshiletuǵın sóylewdi dúzetiw wazıypalarına baylanıslı boladı.

Bunday shınıǵıwlarıń tómendegi túrleri:

-anıq sóylewdi keltirip shıǵaratuǵın shınıǵıwlar;

-sózdiń aytılıwın keltirip shıǵaratuǵın shınıǵıwlar názerde tutiladı.

Tili tolıq rawajlanbağan balalar menen ótkeriletuǵın sóylesiwın dúzetiw, tárbiyalaw hám uluwma bilimlendiriw jumıların ámelge asırıwda hár qıylı usıldaǵı shınıǵıwlardan paydalanıladı. Sonın menen birge oynılar, qızıqlı kesheler ótkeriledi, kún tártib indegi kúndelikli jumıslar kiyiniw, sheshiniw, náwbetshilik, jeńil miynet, óz-ózine xızmet kórsetiw hám soǵan uqsaaǵan jumıslar alıp barıladı.

Logoped balaların tilindegi kemshiliklerdi dúzetiwde frontal shınıǵıwlardan, kishi toparlarǵa say hám jeke tártiptegi shınıǵıwlardan paydalanadı. Bul shınıǵıwların tiykarǵı wazıypası – sóylewdi rawajlandırıw, uluwma minez-qulqın hám tildegi kemshiliklerdi dúzetiwden ibarat.

Logoped uluwma shınıǵıwları sharayattan kelip shıǵıp, 20-25 minut etip shólkemlestiredi. Kishi toparlardaǵı shınıǵıwlar hár kúni 20-25 minut dawamında ótkeriledi. Kóbinese 12 adamlıq topar 6 adamlıq eki kishi toparǵa bólinedi.

Logoped jeke tártiptegi shınıǵıwları hár kúni ótkeredi. Bul ushın ol kóbirek arada bos qalǵan waqıtlardan paydalanadı. Jeke tártiptegi shınıǵıwlar bir, eki, ayırım waqıtları úsh bala kóleminde ótkeriledi.

Shınıǵıw hár bir bala menen 10-15 minut dawamında ótkeriledi. Logopedtiń sózi tek balalarǵa ǵana emes, al átiraptaǵılarǵa da órnek bolıwı kerek. Logoped sol arqalı bir ǵana sóylew tártibin támiyinleydi hám arawlı balalar mákemelerindegi orta hám kishi jastaǵılarǵa sóylew mádeniyatın úyretedi. Logopedtiń shınıǵıwları tildegi kemshiliklerdi dúzetiwge baylanıslı bilim beriwdiń tiykarǵı usılı esaplanadı.

Tildegi kemshiliklerdi dúzetiwge baylanıslı anıq wazıypalar hám basqıshlarǵa bola logopedtiń (frontal) shınıǵıwları tómendegishe kóriniske iye boladı.

1. Tildiń leksikalıq-grammatikalıq quralların payda etiwge baylanıslı shınıǵıwlar:

a) sóz baylıǵın jaratıwǵa arnalǵan shınıǵıwlar

b) grammatikalıq (ǵáp dúziwge) arawlı shınıǵıwlar

Bul shınıǵıwlardan kútiletuǵın maqset balalarda tilin túsiniwge sóz baylıqların anıqlawǵa hám keńeytiwge uluwmalastırıwshı tusiniklerdi keltirip shıǵarıwǵa, sóz jasaw hám sózdi ózgeriw boyınsha ámeliy kónlikpelerdi payda etiwge, keń tarqalǵan ápiwayı ǵáplerdi hám quramalı jáne sintaksislik qurılıstaǵı ǵáplerdiń ayırımların ayta alıwǵa úyretiwden ibarat.

2. Sózlerdi durıs aytıwǵa baylanıslı shınıǵıwlar. Bunday shınıǵıwlardan gózlengen maqset: seslerdi durıs aytıwǵa úyretiw; sózlerdi esitip qabil etiwın rawajlandırıw; hár qıylı seslerdi–buwınlı sózlerdi aytıwda kónlikpeler payda etiw; sózlerdiń túsiniw hám mánili bolıwın baqlap barıw; seslerdi analizlewge hám sintezlewge baylanıslı kónlikpelerdi ózlestiriwden ibarat.

3. Anıq sóylewdi rawajlandırıwǵa baylanıslı shınıǵıwlar.

Bunday shınıǵıwların wazıypası balardıń óz pikirlerin erkin aytıwǵa úyretiwden ibarat.

Tildegi kemshiliklerdi dúzetiwge baylanıslı bilim beriw jumısları alıp barılǵanda bastan aqırına shekem pikir alisiw tárizinde shólkemlestiriw, sebebi balalar ózi uyrengen sózlerdi hám ǵáplerdi hár qıylı jaǵdaylarda qollana alıwǵa, iyelegen kónlikpelerin hár túrli orınlarda durıs qollana biliwge úyretiw oǵada úlken áhmiyetke iye.

Logopedtiń tildiń leksikalıq-grammatikalıq quralların payda etiwge hám anıq sóylewdi rawajlandırıwǵa baylanıslı shınıǵıwları uluwma pedagogika hám mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalar pedagogikasınıń, olardıń arawlı talapları esapqa alınǵan halda shólkemlestiriledi.

-shınıǵıwların temasin hám maqsetin anıqlaw;

-balaların ózleri ózlestiriwi zárúr bolǵan ǵápler;

-leksikalıq-grammatikalıq materiallarda tańlawda shınıǵıwların temasin hám maqsetin, tildegi kemshiliklerdi dúzetiwdiń bilimlendiriw basqıshın, hár bir balanıń sóylew hám oylaw imkanıyatların ayırıqsha esapqa alıw;

-shınıǵıwların tiykarǵı basqıshların belgilep alıw, olardıń bir-birine baylanısın kórsetiw hám hár bir basqıshtıń maqsetin tolıqtırıwdan ibarat;

-shınıǵıwlarǵa túrli oyınlar hám didaktikalıq jumıslar qosıp olardı bellesiw tárizinde ótkeriw;

-sózlik materiallardı tańlawda balalardıń pikirlewin, qabıl etiwini esapqa alıw;

-balalardı ayırıqsha qatnasta bolǵanda olardı erkin sóylewge iytermeleytuǵın usıllardı belgilep qoyıw;

-tildi rawajlandırıwǵa baylanıslı ózlestirilgen materiallardı qayta tákirarlap beriwdi názerde tutıw.

Hár bir shınıǵıwda úyrengen seslerdiń (buwınlar, sózler, gápler) járdeminde durıs sóylew hám qabıl etiw sezimin rawajlandırıw, ápiwayı analizlew hám sintezlew kónlikpelerin payda etiw hám rawajlandırıwǵa baylanıslı shınıǵıwlar názerde tutıladı. Barlıq shınıǵıwlar bir neshe basqısttan ibarat bolıp, logoped olardıń hár birine anıq hám qısqa jol-joba beredi. Uluwma shınıǵıwlarda tek ǵana durıs ayılıp atırǵan seslerdi ajıratıp alıwdı esapqa alıp, shınıǵıwǵa 3-5 minuttan artıq waqıt jibermeiw názerde tutıladı. Sózdegi seslerdi ajıratıw maqsetinde shártlerdi áste-aqırın quramalastırıp barıw belgilep qoyıladı.

Logoped hár bir bala menen jeke tártipte ótkeriletuǵın shınıǵıwlar kólemine arttırıw ushın olardı anıq shólkemlestiriw hár bir balanıń sóylew dárejesin hám shaxsın jaqsı biliw zárúr.

Sózdiń durıs emesligi usılına baylanıslı kemshilikniń ózine tán táreplerin (alalıya, dizartriya, rinolalıya hám basqa) esapqa alıw úlken áhmiyetke iye. Tildegi kemshiliklerdiń turaqlı belgileri ayırıqsha dúzetededi, sol sebepli ol tildegi kemshiliklerdi dúzetiw bilimlendiriwdiń barlıq basqıshlarında hár túrli kóriniste boladı. Olardı dúzetiwdiń eń qolaylı waqıtların anıqlaw kerek.

Jeke tártiptegi shınıǵıwlardıń tiykarǵı maqseti sózdegi seslerdiń durıs ayılıwına kómeklesiwden ibarat hám usı waqıtta sózlerdiń durıs ayılıwına baylanıslı tayarlıq shınıǵıwlarınıń mazmunın, seslerdi nadurıs ayıwdıń aldın alıw, buwınlardı durıs kóshiriwdi, sózlerdi qabıl etiw sezimin rawajlandırıw siyaqlılıardı óz ishine aladı. Jeke tártiptegi shınıǵıwlardıń ózine tán tárepleri uluwma logopediyalıq shınıǵıwlardı úyrengege shekem seslerdiń ayılıwın aldınnan islep shıǵıw hám olardı ajıratıwdan ibarat. Zárúr fonetikalıq materiallar dáwirlerge bólinedi.

Qosımsha sorawlar hám tapsırmalar:

1. Söylew tili tolıq rawajlanbaǵanlıǵınıń hár bir dárejesin saplastırıw boyınsha alıp barılatuǵın logopediyalıq isler mazmunın aytıp beriw.

2. Söylewdi dúzetiwshi shınıǵıwlar islep shıǵıw.

3. Logopediyalıq jumıslardıń alıp barılıwına mısallar keltirip ótiw.

4. Tildiń leksikalıq-grammatikalıq quralların payda etiwge baylanıslı shınıǵıwlar tayarlap kórsetiw.

6-tema: So`ylewdin` toliq rawajlanbağanlıgın hár bir dárejesin joq etiw boyinsha alip bariladituğın logopediyalıq isler mazmuni.

Reje:

- 1. Mektepke shekemgi tálim mákemelerine qabil qilingán balalardi logopediyalıq tekseriwden ótkeriw**
- 2. Logoped kábinetiniń mebeller, ásbap-úskenerler menen támiyinleniwi hám jumis mazmuni**
- 3. Sòylew tili toliq rawajlanbağan balalar menen alip barilatuğın korrekcialıq jumislardi shòlkemlestiriw hám rejelestiriw**

Òzbekstan Respublikası Xalıq ta`limi wázirligi, Den-sawlıqtı saqlaw wázirligi, Miynet hám sociallıq qorgaw wázirliginiń 2015 jıl 25-sentyabrdegi 22-mh, 36, 39-QQ-sanlı qararı tiykarında “Uliwma orta tálim mákemesi qasindağı logopediya shaqabshasın shòlkemlestiriw” tuwrısında qabil etilgen Nızamı, Òzbekstan Respublikası Joqarı Keńesi palatalarınıń qararları, Òzbekstan Respublikası Prezidenti pármanları hám qararları, sonday-aq basqa normativ – hùjjetler bassılıqqa alingán bolıp, usı Nızam tiykarında til kemshiliklerine iye balalardi tòmendegi kòrsetpege muwapıq pedagogikalıq, psixologiyalıq hám medicinalıq kòrikten ótkeriw usınıs etiledi.

Balalardi tekseriw ushın logoped oqıw jılıniń eki ret birinshi háptelerin ajıratıp aladı. Keyinirek tekseriw hátiyjeleri shınıgıwlar waqtında balanı baqlaw nátiyjeleri menen tolıqtırılıp barıladı. Sonıń menen bir waqıtta seslerdi ayırdıw dűzetiw ústinde jumis baslanadı hám de rejege muwapıq frontal shınıgıwlar alıp barıladı, bul haqqında tòmede bayan etiledi.

Tekseriw arnawlı “Sòylew tili kartası”nda kòrsetilgen reje tiykarında ótkiziledi.

Sóylew tili kartası

1. Familiyası, atı _____
2. Jası (tuwılğan jılı, ayı) _____
3. Mánzili (uyi) _____
4. Toparğa qabil etilgen waqtı _____
5. Balanıń qay jerden kelgenligi _____
6. Ata-anasınıń atı, familiyası _____
Ákesi _____
Kásibi _____
7. Anası _____
Kásibi _____
8. Ata-anasınıń pikiri _____
9. Anamnez (bul bala neshınshı hámile bolğan, hámiledarlıq qalay ótken, tuwılğan waqıtta jılağan ba, fizikalıq rawajlanıwı qanday bolğan, qashan basın tutqan, qashan otırğan, turğan hám júrgen). Bir jasta qanday kesellikler menen awırğan? _____
10. Tiliniń rawajlanıw dáwiri: uwıldaw dáwiri, birinshı sóz hám birinshı ibaralardi qashan ayta baslağan, Sózlik baylıgı qalay rawajlanğan? _____
11. Esitiw qábileti _____
12. Kóriw qábileti _____
13. Aqılıy xızmet _____
14. Sòylew sharayatı hám sotsiallıq sharayat. Logopedke múrájat etken be? _____

15. Logoped penen shınıǵıwlar qansha múddetke alıp barılǵan. Nátiyjesi qanday bolǵan? _____

16. Balanıń til kemshiligine bolǵan múnásibeti _____

17. Sòylew tiline ulıwma sıpatlama: a) tildiń tempi hám anıqlıǵı _____

b) dawıs _____

v) dem alıw _____

18. Artikuliyaciya aparatınıń anatomiyalıq dúzilisin hám háreketshenligin tekseriw _____

a) erinler _____

b) til _____

v) jaqlar _____

g) tisler _____

d) qattı tańlay _____

e) jumsaq tańlay _____

19. Fonetikalıq qábilet: a) seslerdi ayırıw p-b, b-t, t-d, d-t, s-z, z-s, sh-j, j-sh, k-g, g-k

b) buwınlardı tákirarlaw:

v) sózdiń ses quramın ajratıw

Sòzlerde birinshi seslerdi ajratıń:

Anar	Túlki	Kitap
Alma	Qasqır	Dápter
Änjir	Sıyır	Ruchka

Sòzlerde aqırǵı sestı ajratıw:

Ay	Balıq	Qala
Quyash	Qar	Úy
Aspan	Suw	Saat

Quramalı buwınlı sózlerdi aytıw:

Gárezsizlik	Traktor
Muzqaymaq	Televizor
Ekskursiya	Ekskovator

20. Uluwma motorika jaǵdayın tekseriw:

a) háreket koordinaciyası _____

b) mayda qol háreketleri _____

v) bala qaysı qolı menen kóbirek háreket etedi? _____

21. Balanıń uluwma rawajlanıwı _____

a) dıqqatı _____

b) háreket etiw qábileti _____

v) sóylesiw háreketi _____

Seniń atıń kim? _____

Jasıń neshede? _____

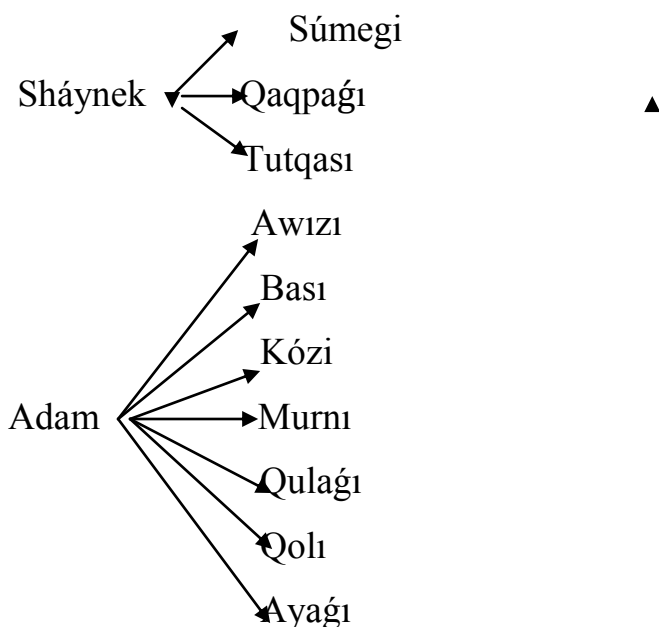
Qay jerde jasaysań? _____

Ákeńiń, anańniń atı kim? _____

Ákeń, anań kim bolip isleydi? _____

Seniń doslarıń bar ma? _____

- Tuwrı hám kerisinshe sanaw _____
 Esaplaw operaciyası _____
 Geometriyalıq formalardı ataw hám ajratıw _____
 Reńler _____
 22. Buyımlardıń sıpatlaması _____
 a) tórtinshisi artıqsha _____
 b) waqıt hám keńislikti anıqlaw _____
 v) logikalıq oylaw qábleti _____
 23. Sózdi túsiniw qábletin tekseriw:
 a) ápiwayı hám quramalı sóz kórsetpelerin orınlaw _____
 b) seplik qosımtaları, kóplik qosımtalardı túsiniwi _____
 24. Sózlik baylıǵı _____
 a) buyımlardı ataw _____
 b) Buyım bóleklerin ataw hám kórsetiw

25. Uluwmalastırıw dárejesi:
 Alma, anar, shabdal, júzim, behi, alsha-
 Geshır, piyaz, kartoshka, láblebi, shalǵam-
 Sıyır, qoy, kúshık, pıshıq, buzaw-
 Qasqır, túlki, ayıw, jolbarıs, arıslan-
 Avtobus, trambay, trolleybus, samolyot-
 26. Buyımlardıń belgisin bildiriwshi sózler:
 Qızıl alma –qanday alma?
 Úlken top – qanday top?
 27. Sóz baylıǵında feyillerdiń qollanılıwı:

Balalar menen islesiwde jumıstı esapqa alıw kúndeligi

Kúndelikte balalardı baqlaw juwmaqları jazıladı. Logoped keyingi is ushın zárur dep esaplangan nárselerdi jazıp baradı, bala taza materialdı qanday ózlestirgeni, jumıs dawamında qanday qıyınshılıqlarğa dus kelgenligin belgileydi. Bunnan tısqarı kúndelik jazıwda shınıǵıwlarda ushrasatuǵın tárbiyalıq islerindegi qıyınshılıqlar, balalardıń shınıǵıwlarǵa qızıǵıwı, olardıń maqsetke umtılıwı belgilep barıladı. Sol jerdiń ózinde qanıygelardıń keńesleri beriledi. Óz juwmaqların logoped sòylew defektiniń aqırlarına qarap kúndelikte ayrıqsha sáwlelendiredi.

Balalardıń individual dápterleri

Balalar menen alıp barılatuǵın individual jumıs hár bir bala ushın belgilengen dápterlerge jazıp barıladı. Bul dápterlerge logoped shınıǵıwlardı belgilep, onıń boljawlı mazmunı kórsetiledi. Dápterler shıraylı qılıp bezetiledi; logoped yaki ata-ana kerekli sùwretler jabıstıradı. Úyde tapsırmalardı orınlawı ushın shembi kúnleri dápter ata-analarǵa beriledi, qalǵan kúnleri bolsa logopedtiń tapsırmasına kóre ayrıqsha balalar menen sol dápter boyınsha tárbiyashı shuǵıllanadı.

Tárbiyashınıń keshki shınıǵıwları ushın jùrgizetuǵın dápteri. Logoped hár kúni tárbiyashıǵa ayrıqsha balalar menen shuǵıllanıw ushın keshki logopediyalıq jumıslardı rejlestirip beredi. Bul tapsırmalar arnawlı dápterlerge jazıp barıladı, tarbiyashı shınıǵıw aqırında esapqa alıw gr afigin toltirip baradı.

Logoped kábinetiniń mebelleri, ásbap-úskenerler menen támiyinleniw hám jumıs mazmunı

Individual hám toparlı logopedik shınıǵıwlar arnawlı orınlarda, pedagogik jumıslar orınlaw ushın jaramlı bolǵan logopedik kabinette alıp barıladı. Sòylew buzılıwlarına iye bolǵan balalar ushın mektepke shekemgi tálim mákemeleri haqqındaǵı kórsetpege tiykarlanıp, logoped kábinetleriniń materiallıq jaqtan támiyinleniw respublikalıq, qalalıq hám rayonlıq xalıq bilimlendiriw bóliminde logopedik topar dúzilgen mektepke shekemgi tálim mákemeleriniń smetası boyınsha ámelge asırıladı.

Logoped kábineti oqıw-didaktik materiallar menen jeterlishe támiyinlengen bolıwı kerek. Onda metodikalıq ádebiyatlar hám qollanbalar ushın shkaf, shınıǵıwlardı alıp barıw ushın bir neshe stol hám stullar bolıwı lazım. Stollardıń sanı logopedtiń úlken stolın esapqa almaǵanda 4 ten, stullardıń sanı bolsa 8-10 nan kem bolmawı kerek. Bunnan tısqarı logopedik kabinette sùwretlerdi qoyıw, hárıpler jazıw, predmetlerdiń sxematik kòrinisın beriw mùmkin bolǵan aspa doska da bolıwı kerek.

Logopedik kabinette bezewde aynalar bolıw zárur: birewı seslerdi sòylewge qoyıwdaǵı toparlı jumıs ushın 70x100sm den kem bolmaǵan diywal aynası, individual jumıslar ushın 9x12sm li kishi individual aynalar (keminde 10dana) bolıwı názerde tutıladı. Sonday-aq logopedte logopedik shpateller, zondlar toplami, zondlardı tazalaw ushın spirt hám paxta bolıwı kerek. Logopedik kabinette bolsa taza sùlgi, stol saati hám stol lampası bolıwı zárur.

Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardıń sòylew kemshiliklerin joq etiw balanıń jası, individual qásiyetlerine say materiallar tiykarında, mektepke shekemgi tálim mákemeleri dásturi materialların esapqa alǵan halda alıp barıladı.

Logoped mektepke shekemgi tálim mákemeleriniń metodik kabinetinde bar bolǵan qollanbalardan paydalanıladı. Bunnan tısqarı logopedik kabinette tòmendegiler bolıwı kerek:

Balalar sòylewin tekseriw ushın albom;

Sesler aytılıwın bekkemlew ushın sòylew materialı, metodikalıq qollanbalar;

Ayrıqsha seslerge arnalǵan predmetli, syujetli hám seriali sùwretler toplami;

Gezlemeden toqılǵan keste hám kespe hárıpler;

Esap materialları;

Temalar boyınsha sùwretler hám oynshıqlar toplamı hám basqalar;

Predmetlerdiń formasi hám kòlemi, reńdi anıqlaw ushın predmetler hám oynshıqlar toplamı.

Eger logoped sòylewdi dűzetiw shınıǵıwlarında oyın materiallarınan keń paydalansa jánede tásirli hám qızıqlı boladı.

Ata- analar menen islesiw

Logopedtiń ata-analar menen birgeliktegi jumısı pùtkil pedagogik procestiń ajıralmas bòlimı bolıp esaplanadı hám arnawlı mektepke shekemgi tálím mákemeleri shárayatında tòmendegi formada ámelge asırıladı.

Ata-analar májilisi. a) birinshi ata-analar jıynalıstı avgust ayınıń aqırıtı yaqı sentyabrdiń basında ótkiziledi. Onda ata-analar sol mákemeniń dűzilisi, pùtkil oqıw jılı dawamındaǵı is mazmunı hám wazıypaları, mektepke shekemgi tálím mákemeleriniń kùn tártibi hám qaǵıydaları menen tanısadı. Qaǵıyda boyınsha bul jıynalıstı arnawlı toparlardıń ata-anaları menen mektepke shekemgi tálím mákemesi basshısı tárepinen alıp barıladı;

b) ekinshi ata-analar jıynalıstı oktyabr ayı dawamında hár bir logoped tárepinen óz toparında alıp barıladı.

Bul waqıtqa kelip logoped balalardı kòrikten ótkerip, tekseriwdi tamamlaydı. Bul májilistiń maqseti ata-analardı tekseriw nátiyjeleri menen tanıstıradı. Bunda logoped tek ǵana topardıń emes, bálki hár bir balanıń tolıq sòylew hám ulıwmalıq rawajlanıw xarakteristikasını beredi. Ata-analarǵa balalardıń sòylewindegi rawajlanıwdıń tiykarǵı kemshilikleri ápiwayı túsiniqli qılıp ashıp beriw, olardıń normadan arqada qalıw dárejesi hámde bul kemshilikti joq etiwde birgeliktegi háreketi zárúrligin kòrsetip ótiwi kerek. Sol májiliste logoped táliminiń birinshi dáwiri is rejesi, onıń wazıypa hám mazmunı haqqında sòylep beredi;

v) úshinshi ata-analar jıynalıstı yanvarda ótkiziledi. Bunda birinshi yarım jılıqqa juwmaq jasaladı, keyingi dűzetiwshi tálimniń tiykarǵı jònelislerine juwmaq jasaladı, keyingi dűzetiwshi tálimniń tiykarǵı baǵdarları ashıp beriledi. Hár bir balanıń ulıwma hám sòylew rawajlanıwınıń xarakteristikası beriledi, balalarda qanday ózgerisler barlıǵı, sonıń menen birge úyde ayrıqsha itibar beriw zárúr bolǵan shınıǵıwlar waqtındaǵı qıyınshılıqlar kòrsetiledi;

g) aqırǵı juwmaqlawshı ata-analar jıynalıstı may ayında ótkiziledi. Onda pùtkil oqıw jılına juwmaq jasaladı. Ótilgen materialdi bekkemlewdi dawam ettiriw ushın kerek bolǵan másláhátler beriledi. Sol jerde logoped ata-analar olardıń balaları ulıwmalıq yaqı mektepte oqıwdı dawam ettiriw yaqı zárúr bolsa arnawlı toparda qaytadan qatnap turıw haqqındaǵı komissiyanıń qararı menen tanıstıradı. Komissiya qararı tolıq tiykarlap beriledi.

Ata-analar menen qısqa sáwbetler. Hár hápteniń shembi yaqı sárshenbi künleri ótkiziledi. Bul jerge islew procesinde kòbirek qıyınshılıqlar kelip shıqqan balalardıń ata-anaların seslerdi sòylewge qoyıwdaǵı tiykarǵı usılları menen tanıstıradı, úyde qanday shınıǵıwları orınlaw kerekligin aytadı hám kòrsetip beredi, balanıń dápterine jazılǵan tapsırmalardı qanday orınlaw zárúrligin túsindiredi.

Ata-analar pùtkil oqıw jılı dawamında ashıq logopediyalıq shınıǵıwlarǵa qatnasıp turadı.

Bul shınıǵıwlarda logoped ata-analardı tiykarǵı oqıtıw usılları, materialın tańlaw hámde shınıǵıw waqtında balalarǵa qoyılatuǵın talaplar menen tanıstıradı.

Bunnan tısqarı pùtkil oqıw jılı dawamında logoped, tárbiyashılar menen birgelikte ata-analar müyeshin dűzedi. Bul jerde bala sòylew tiliniń normada qalıplesiwi, sòylew anomaliyasınıń túrli kòrinislerine baylanıslı ayrıqsha sorawlar payda boladı, usı mashqalalar payda bolǵan ádebiyatlar dizimini usınıs etiledi.

Usı topar balalarınıń baylanıslı sòylewi, sesler aytıwınıń qalıplesiwin jaratıwshı

bòlimindegi material waqti-waqti menen jańalanıp turıladı. Bunday sabaq kesteleri balalar sòylewınıń jaǵdayı, sòylew rawajlanıwındaǵı ózgerislerin gúzetip barıwǵa járdem beredi. Ata-analar mùyeshinde ata-analar májilisiniń waqti, logoped penen ótkiziletuǵın sáwbetler, qániygelardıń másláhátleri waqti kórsetiletuǵın axborot bòlimi boladı.

Logopedtiń esabati

Jıldıń aqırında logoped alıp barılǵan isleri haqqında esabat jazıp, onı úlken logopedke tapsıradı, ol usıǵan tiykarlanǵan halda payon yaqı xalıq bilimlendiriw bòlimine esabat beredi.

Bul esabatlarda tòmendegiler bayan etiledi:

1. Toparǵa kelgen balalar sanı (logopedtiń juwmaǵı menen)
2. Toparlardıń komplektlengen waqti.
3. Esaptan shıǵarılǵan balalar sanı:
 - a) jaqsı sòylew menen
 - b) jaqsı nátiyjeler menen
 - g) hesh qanday nátiyjesiz
4. Jollama beriwge usınıs etiw:
 - a) ulıwma bilim beriw mektebine, logopedik punktte shuǵıllanıw shárti menen;
 - b) awır til buzılıwına iye bolǵan balalarǵa arnalǵan arnawlı mektepke;
 - g) ulıwma mektepke shekemgi tálim mákemelerine
5. Qayta kursqa qaldırılǵan balalar sanı.
6. Jıl dawamında hár túrli sebeplerge kòre mektepten shıǵıp ketken balalar sanı.
7. Perspektivalıq rejege kirgizilgen ilajlardıń orınlanıwı.

Sòylew tili tolıq rawajlanbaǵan balalar menen alıp barılatuǵın korrekcialıq jumislardı shòlkemlestiriw hám rejelestiriw

Arnawlı mektepke shekemgi tálim mákemeleri logopedleri balalardaǵı kemshiliklerdi anıqlap, olardı dúzetiw boyınsha korrekciyalıq pedagogik islerdi rejelestiredi.

I basqısh (sentyabr, oktyabr, noyabr).

Sòylew tiliniń leksikalıq-grammatikalıq quralları hám baylanısqań sózlerdi payda etiwge baylanıslı frontal shınıǵıwlar háptesine 5 márte ótkeriledi.

Birinshi basqısh wazıypaları.

➤ Sesli sózdi túsiniw hám rawajlandırıw, seslerdi qabıl etiw hám qayta tiklew kòlemindegi bilim hám kónlikpelerdi rawajlandırıw.

➤ Sesti durıs aytıw hám sózdiń seslik quramı haqqındaǵı dáslepki oylardı anıqlaw hám payda etiw.

➤ Bar bolǵan sóz baylıǵın belgilengen leksikalıq temalarda rawajlandırıwda anıqlaw

➤ Ayırım grammatikalıq dárejeler menen tanısıw hám eki bólekli gáp dúziw.

➤ Baylanısqań sózlerdiń elementar kórinisleri menen tanısıw.

Birinshi basqıshtıń joqarıda sanap ótilgen wazıypaları tòmendegi leksikalarda ámelge asırıladı. «Biziń baqshamız», «Organizmning dene bólimleri», «Palız eginleri», «Mıyweler», «Oyinshıqlar», «Kiyim-kenshek», «Ayaq-kiyim».

Sózlerdi aytıwǵa baylanıslı jeke tártiptegi shınıǵıwlar hár kúni rejelestiriledi. Onda tòmendegi maqsetler ámelge asırıladı.

-durıs ayılǵan seslerdi bekkemlew: a, u, o, e, i, w, m, n, t, l, f, v, b

-ayılǵanda anıq emes hám qatnaspqań seslerdi qatnastırıwǵa hám dúzetiwge, avtomatlasqań túrde qollanıwǵa erisiw: k, g, x, l, y, s, e, r

-únli hám únsiz seslerdi ajıratıw;

-ayılǵanda túsirip qaldırǵan seslerdi payda etiw, avtomatlasqań tárizde qollanıwǵa erisiw: l, b, d, g, s, z, sh, r, j, k, g, h

-buwın qurılısı hám seslerde ses buwını dúzilisin ózlestiriw;

-seslerdi analizlew hám sintezlewdiń baslanǵısh kónlikpelerin payda etiwge tayarlıq kóriw;

- ünli hám únsiz sesler anıq tiykarlangan fonetikalıq uqıptı payda etedi.

II basqısh (dekabr, yanvar, fevral, mart).

Sòylew tiliniń leksikalıq hám grammatikalıq qurallardı hám baylanıstırıwshı sózlerdi payda etiwge baylanıslı frontal shınıǵıwlar háptesine 5 márte ótkeriledi.

Ekinshi basqıshtıń wazıypaları:

➤ Seslerdi aytıwdı payda etiw, birinshı basqıshta kórsetilgen seslerdi avtomatlasqan tárizde qollanıwdı iyelew hám dárejelerge ajratıw. Sesli sózdiń dáslepki analizin hám sintezin payda etedi.

➤ Sózlik quramın ayırım leksikalıq temalar tiykarında payda etiw (anıqlaw) hám bayıtıw.

➤ Sózlerdiń morfologiyalıq quramı haqqında dáslepki oylardı payda etiw, 2-5 sózden ibarat ápiwayı gáp dúziw kónlikpelerin bekkemlew.

➤ Kórgizbeli háreket (súwret tiykarında sáwbetlesiw) tiykarında bildiriwdiń dáslepki bilim hám kónlikpeleri.

➤ Erkin qarım-qatnas jasawdaǵı dáslepki kónlikpelerdi payda etiw.

a) sáwbetlesiwde: «ülken jas (logoped, tárbiyashı, ata-ana)- bala»

b) jeke tártipte «bala-bala»

Ekinshi basqıshtıń bul wazıypaları tómendegiler. «Kiyimler», «Úy hám jabayı haywanlar», «Quslar», «Qıs», «Jańa jıl», «8-mart», «Nawrız», «Báhár», «Hápte kúnleri», «Shańaraq» sıyaqlı temalarda ámelge asırıladı.

Jeke tártiptegi shınıǵıwda

-I dáwirdiń jeke tártipli shınıǵıwlarında kemshilikli seslerdi durıslaw hám seslerdiń durıs aytılıwın bekkemlew;

-anıq emes ayılǵan seslerdi dúzetiw jumısların alıp barıw.

Solarıń qatarında tárbiyashınıń wazıypalarına balalar toparına qosılıwı, balalardıń óz imkanıyatlarına ózlerin isendiriw, tili rawajlanbawǵa baylanıslı keri tásirlerdi joq etiw, shınıǵıwlarǵa qızıǵıwshılıq oyatıw. Bul wazıypalardı ámelge asırıwda balalardıń jas ózgesheliklerin hám olardıń shaxsına baylanıslı ruwxıy fiziologiyalıq jaǵdayların biliw shárt.

III basqısh (aprel, may, iyuń).

Sòylew tiliniń leksikalıq-grammatikalıq quralların hám baylanıstırıwshı sózlerdi payda etiw tiykarında frontal shınıǵıwlar háptesine 5 márte ótkeriledi.

Úshinshi basqısh wazıypaları:

➤ Fonetikalıq kórinistegi sestı durıs aytıw hám sóz quramın analizlew hám sintezlew kónlikpelerin bekkemlew hám rawajlandırıw;

➤ Sóz baylıǵın (kerek sózler menen bayıtıw) bekkemlew hám tolıqtırıw;

➤ Grammatikalıq usıllar haqqında dáslepki oylardı keltirip shıǵarıw;

➤ Baylanıstırıwshı bayan dúziw (syujetli súwretler tiykarında) barısındaǵı bilim hám kónlikpelerdi payda etiw;

➤ Erkin qarım-qatnas jasaw kónlikpelerin payda etiw.

Sintezlew basqıshınıń wazıypaları tómendegishe: «Báhár», «Transport», «Úy ruzgershilik buyımları», «Kásıp-óner», «Qala», «Jaz», «Awıl», «Baǵ», «Oqıw quralları» leksikalıq temalarda ámelge asırıladı.

Jeke tártiptegi shınıǵıwlar.

Fonetikalıq qabıl etiw hám sózlerdiń quramın rawajlandırıw. Seslerdi ashıq buwınlarda ózlestiriw: payda bolıw ornı (s-sh) hám sestıń qatnasıwına bola sesler (s-z) tárizinde ajratıw. Ashıq hám jabıq buwınlı sózlerde seslerdi analizlew-sintezlew kónlikpelerin payda etedi.

Tárbiyashı ótkeretúǵın shınıǵıwlar

Mektepke shekemgi tárbiya mákemelerinde tilinde kemshiligi bolǵan balalarǵa tárbiyashı uluwma bilim beriw wazıypasın atqarıw menen birge, balalar tilindegi kemshiliklerdi dúzetiwge qaratılǵan jumıslardı da ámelge asıradı.

Onda t rbiyashı tek ęana balanıń aqlıy h m fizikalıq kemshiliklerin joq etiw h m olardıń  tıraptağı n rselerge bolęan oyların bayıtıwęa, sonıń menen birge, balalarda saqlanęan analizator jumısınıń j ne de rawajlanıwına h m quramalasıwına qaratılęan boladı.

Muzıka shınığıwları. Muzıka shınığıwları (h ptesine eki ret) balalaręa namağa say h reket etiwge, nama h m qosıqtı ajratıw q biletin jetilistiriw, muzıka j rdeminde balardıń dıqqatın keńeytiw, berilgen h reketlerdi izbe-izlik penen t kirarlawęa, muzıka mazmunın h reketler arqalı k rsetiw, bir h reketten ekinshisine  ste-aqırın  tiw h m basqa da j rdem beredi.

Logoped, t rbiyashı h m muzıka basshısı birgelikte jumıs alıp barıwı ushın olar wazıypalardı m sl h tlesip jobalastıradı: temağa baylanıslı mazmundı  z waqtında tańlawı, h r biriniń wazıypasın h m shınığıwlar  tkeriw gezegin kelisip alıwı lazım.

S ylew tilin rawajlandırıw

T rbiyashınıń balalar tilin rawajlandırıwdağı tiykaręı wazıypası t mendegishe:

- ❖ Balardıń  tıraptağı n rseler haqqındağı oyların quramalastırıw.
- ❖ Balalarda h r qıylı qarım-qatnas jağdaylarında payda bolęan anıq s ylew h m oqıw k nlikpelerin qollana alıw q biletin jetilistiriw.

- ❖ Logopediyalıq shınığıwlar bağdarlaması tiykarında balardıń erkin s ylesiwi, s zlerdi durıs aytıwı, tildin grammatikalıq jaqtan (ses buwınlarına boysınęan halda) durıs d ziliwin t miyinlew (avtomatlastırıw, yağnıy  z- zinen tutlıqpay s ylew d rejesine), jetkeriwden ibarat.

T rbiyashı balanıń s ylew joqarılığın, aytilęan h m d zetilgen seslerden, islep shıęılęan grammatikalıq usıllardan qay d rejede durıs paydalanęanlıęın baqlap turadı. T rbiyashınıń s zleri anıq, t sinikli, mazmunlı bolıwı, tili rawajlanbağan balalar t rbiyashıdan  rnek alıwı lazım. T rbiyashı shınığıwlarında balardıń s z baylığın arttırıw h m s zlerin grammatikalıq jaqtan durıs d ziw k nlikpelerin basqıshpa-baqısh payda etiwı kerek.

a) balalar  yrenip atıręan h diyse menen tanıstırıladı;

b) t rbiyashınıń anıq s ylewi j rdeminde balalar bul h diyselerdi s z benen t riyiplewge  yrenedi;

v) t rbiyashı balanıń durıs h m anıq s ylewin shınıqtıradı, baqlaydı, n tiyjede h diyselerdi s z benen t riyiplew k nlikpelerin bekkemleydi.

H r bir oqıw d wiri ushın joqarıda aytilęan basqıshlardın  hmiyeti h r qıylı boladı. D slep t rbiyashınıń aytıp beriwı h m oqıwı, s wretlerdi k rsetiwı, sorawlar tiykarında s wbetler  tkeriwı, t rbiyashı d zip shıqqan didaktikalıq oyunlar t rindegi bayanlı g rrińlerdi qaytalaw sıyaqlı basqıshlar jetekshi esaplanadı. Balalardı sorawlaręa anıq juwap (bir s zli yaki tolıq juwap) beriwge  yretiw ushın ayriqsha itibar qaratıladı.

H r bir temanı  yretiwden aldın logoped penen birgelikte balalar t siniwi h m  melde qollana alıwı z r r bolęan s zlik shegaraları belgilep alınęannan keyin t rbiyashı shınığıwın logopedtin qasındağı gezektegi belgilep alınęan temağa s ykes halda d zedi, onıń shınığıwdağı wazıypaları logoped shınığıwındağı wazıypalar menen birge boladı.

T rbiyashı h m logopedtin bir temadağı shınığıwları bir waqtta  tkeriledi.

T rbiyashı arnawlı s zlerdi d zetiw jumısların alıp baradı. T rbiyashılar sheshetuğın tildegi kemshiliklerdi d zetiwge baylanıslı tiykaręı wazıypalar balalarda uluwma minez-qulıq h m s ylewin anıq etiw k nlikelerin payda etiw, tilin rawajlandırıwdan ibarat. T rbiyashı balalardı logoped shınığıwlarına tayarlawda belsene qatnasadı. Barlıq shınığıwlar da olardan tisqari t rbiyashı bolıwı s z baylığın arttırıwęa k p waqt ajratadı. Sırtqı – ortalıqtı baqlağanda t rbiyashı balalardı jańa s zler menen tanıstıradı, olardıń mazmunın t sindiredi, olardı h r qıylı wazıypalarda t kirarlawına erisedi.

Logoped t rbiyashı menen jağın baylanısta bolıp, balalardı jańa s zler menen tanıstıradı, olardıń mazmunın t sindiredi, joqarılatağı, temağa baylanıslı materiallar tańlaydı.

Ulıwma d zetiw shınığıwları

Balalarda mator rawajlanıw  zgeshelikleri arnawlı h m qabil etilgen dene t rbiyası shınığıwları arqalı  melge asırıladı. D zetiwge baylanıslı jumıslar maqsetke muwapıq halęa

keltiriwge, naduris háreket halatın durıslawǵa, shıdamlılıqtı rawajlandırıwǵa, aralıqtı hám háreketi jaqsılawǵa, sóylew hám háreket etiw arasındaǵı óz-ara baylanıstı teńlestiriwge, sóz qaǵıydalarına bolǵan kóz-qarastı tárbiyalawǵa, jazıw kónlikpelerin tolıq júzege shıǵarıwǵa qaratılǵan bolıwı zárúr.

Balalar baqshası baǵdarlamasınıń dene tárbiyası bóliminde belgilengen shınıǵıwlar úlken topar balalarınıń derlik hámmesine ótkeriledi. (M. «Fizkultura hám sport», «Úlken topar ushın»)

Onda tiykarǵı dıqqat qoldıń barmaqların rawajlandırıwǵa qaratıladı. Oǵan tómendegishe shınıǵıwlar buyırıladı.

-rezina tobın yaqi tennis tobın qısıw

-barmaqlardı izbe-iz mushlap qısıw hám jayıw

-belgili tezlikte barmaqlardı stolǵa izbe-iz urıw

-rezina yaqi arqandı barmaqlar menen tartıw

-izbe-iz hár bir barmaq penen tennis tobın iyteriw

-hár qıylı kólemdegi toplardı ılaqtırıw

-qoldı hám barmaqlardı hár qıylı halda uslap turıw

-kishi hám mayda buyımlardı barmaqlar menen ilip alıw

-mayda bólekshelerden (shırpınıń shóbi, mozayka) quramalı bolmaǵan geometriyalıq figura soǵıw.

Joqarıda kórsetilgen shınıǵıwları dáslep áste, keyin tez islew kerek. Sonıń menen bir waqıtta wazıpanı durıs islewdi dıqqat penen baqlap barıw kerek. Balardıń tilin hám shaxsın hár tárepleme rawajlandırıwda miynettiń ornı úlken. Balalar baqshasındaǵı miynet tárbiyası balardı úlkenlerdiń miyneti menen tanıstırıwda, bunday miynetti qádirlewde úlken ornı tutadı, sonday-aq, tildi ósiriwde úlken úles qosadı. Balalar baqshasındaǵı miynettiń tiykarǵı túrleri bul ekonomikalıq xojalıq miyneti, óz-ózine xızmet kórsetiw, onı shólkemlestiriw usılları tapsırma, náwbetshilik hám basqalardan ibarat.

Arnawlı toparlarda logopedtiń hújjetleri

Logopediyalıq jumıs procesiniń durıs shólkemlestirilgenligi-sóylew kemshiliklerin durıslawdan ibarat maqsetindegi dúzetiw jumısınıń sapası menen belgilenedi.

Logopediyalıq jumıstı durıs shólkemlestiriwde tómendegiler: balardı óz waqtında tekseriw, shınıǵıwlar kúndeligin durıs dúziw, hár bir bala menen alıp barılatuǵın individual jumıstı ulıwma rejege muwapıq rejelestiriw, frontal shınıǵıwları alıp barıwda olardı arnawlı úskenerler, kórgizbeli qurallar menen támiyinlew hám topar tárbiyashısı menen logopedtiń birgeliktegi alıp baratuǵın jumısları názerde tutıladı.

Qosımsha sorawlar hám tapsırmalar:

- 1.Sóylew tili tolıq rawajlanbaǵan balalar menen alıp barılatuǵın korrekciyalıq jumıslardı shólkemlestiriw hám rejelestiriwdi táriylep beriń.
2. Sózlerdi aytıwǵa baylanıslı jeke tártiptegi shınıǵıwlarǵa tayarlanıń.
3. Sóylew tili kemshiligine iye bolǵan balalar menen alıp barılatuǵın logopediyalıq dúzetiw jumıslarınıń mazmunın ashıp beriń.
- 4.Arnawlı mektepke shekemgi mákemelerge barǵanda logoped hújjetleri menen jaqınnan tanısıp shıǵıń.

TEMA: MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAĞI BALALARDA TUTLIĞIP SÓYLEW

Reje:

1. Tutlıǵıp sóylew kemshiligin úyrenip shıǵıw hám onıń aldın alıwdıń qisqasha tariyxı

2. Tutlıǵıp sóylewdiń psixofiziologiyalıq mexanizmleri

Tutlıǵıw-ol sóylew apparatı bulshıq etlerinde sıńır tartılıwı nátiyjesinde sóylew pátiniń buzılıwı bolıp tabıladı. Tutlıǵıw mashqalasın sóylewdiń buzılıwları haqqındaǵı táliymattıń rawajlanıwı tariyxında eń eskilerinen biri dep esaplaw múmkin. Onıń mánisin túrlishe talqılaw ilimniń rawajlanıwı hám ilimpazlardıń bunday sóylewdiń buzılıwlarına qanday kóz-qarasta bolǵanlıǵı hám qatnas jasaǵanlıǵı dárejesi menen baylanıslı bolıp esaplanadı.

A`yyemgi dáwirlerde tutlıǵıwdı kóbirek bas miyde ıǵallıqtıń jıynalıp qalıwı (Gippokrat) yamasa artikulyaciyalıq apparat bólekleriniń óz-ara nadurıs qatnası (Aristotel') menen baylanıslı haldaǵı kesellik dep qaraǵan. Tutlıǵıw payıtında sóylew apparatınıń oraylıq yaqı periferikalıq (sırtqı) bólimlerinde buzılıw bolıwı múmkin ekenligin Galen, Sels hám İbn Sino atap ótken.

Tutlıǵıw patogenezin úyrengen kóplegen ilimpazlar tutlıǵatıwın adamlarda hár qıylı vegetativ ózgerisler bolatuǵının keltirip ótedi. Máselen, M.Zeemannıń iztlewinshe, tutlıǵatıwın adamlardıń 84 procentinde vegetativ distoniya ushırasqanlıǵı anıqlanǵan.

Vegetativ nerv sistemasınıń kúshli buzılıw jaǵdaylarında, atap aytqanda, tutlıǵıw ekinshi dárejege ótedi, qorqıw, tolqınlanıw, shorshınıw, gúmansıraw, ulıwmalıq zorıǵıw júz beredi, adamda qaltırawǵa, terlewge, qızarıwǵa beyimlesiw payda boladı. Kishi jastaǵı tutlıǵatıwında uyquınıń buzılıwı, kózin jumǵan payıtında shorshıw, zerigerli, tınıshsızlanıw, júzeki uyqılar, túngi shorshınıwǵa túsiwler baqlanadı. U`lkenirek jastaǵı tutlıǵıwshılar bul sıyaqlı jaǵdaylardı sóylewdiń buzılıwına baylanıstırıwǵa háreket etedi. Onıń buzılǵanlıǵı haqqındaǵı pikir keypiyattıń úzliksiz buzıq ekenligi menen baylanıslı halda, ózgermeytuǵın minez-qulıqtı keltirip shıǵaradı. Ulıwma háreketshelik, azıp-tozıw, turaqsızlıq hám bárqulla gúmanlanıw jaǵdaylarında, sóylew, ádette, azǵana waqt jaqsılanıwı múmkin. Shınıǵıw payıtlarında tutlıǵıwshılarda bir maqs etke qaratılǵanlıq hám isenimlilik tez-tez joǵalıp turadı. Olar óz imkaniyatlarına, erisken nátiyjelerine jeterlishe baha bermeydi, sebebi, sóylewdiń jaqsılanıwı olardıń ulıwma keypiyatın az muǵdarda jeńillestiredi.

Tutlıǵıw mashqalasına baylanıslı hár qıylı kóz-qaraslardı kórip shıǵıp, tutlıǵıwdıń payda bolıw mexanizmleri bir qıylı emes, degen tiykarǵı juwmaqqa keliw múmkin.

Ayırım jaǵdaylarda tutlıǵıw quramalı nevroikalıq ázzileniw sıpatında tán alınadı, bul bolsa bas miy qabıǵındaǵı nerv procesiniń islemewi, qabıq hám qabıq astındaǵı óz-ara qatnasıqlardıń buzılıwı ulıwma sóylew háreketleri (ses, dem alıw, artikulyaciya) pátiniń ázzileniwi bolıp esaplanadı. Tutlıǵatıwın balalar menen alıp barılatuǵın korrekciyalıq-logopediyalıq jumıstı durıs shólkemlestiriw ushim tutlıǵatıwın balalardıń sóylewin tekseriw hám onıń tutlıǵıw dárejesin anıqlaw zárúr boladı.

Tutlıǵıp sóylewdiń psixofiziologiyalıq mexanizmleri

Tutlıǵıp sóylew kemshiligi – sóylewdiń tiykarınan funkcionál xarakterdegi túri quramalı kemshiligi bolıp tabıladı. Onıń organikalıq xarakterdegi túri qıyın organikalıq kemshilikler payıtında kózge taslanıwı múmkin.

Tutlıǵıp sóylewde bala bárqulla jańa ádet shıǵarıp turadı. Bala óziniń kemshiligin átirapındaǵılarǵa bildirmew maqsetinde hár qıylı hiylelerdi qollanadı. Máselen, basın silkip, kózin alartadı yamasa teńselip turıp, qolı, ayaǵı menen artıqsha háreketler islep turıp sóleydi. Tutlıǵıp sóylewshilerge, qıyalında hámme olardı masqaralap, mazaqlap atırǵanday boladı. Soǵan bola olar hiyle hám aldawlardı jáne de kóbirek qollanıwǵa háreket etedi. Biraq, Onday is-háreketler menen átirapındaǵılardıń dıqqatın ózlerine jáne de kóbirek tartadı, nátiyjede tutlıǵıp sóylew taǵı da kúsheydi. Bala jası úlkeygen sayın, hiyle hám aldawlardıń túrleri quramalasıp baradı. Háreket hiyle hám aldawlar menen bir qatarda sóylewge baylanıslı hiylelerdi qollanıw ádetke aylanadı. Ayırım ses, sóz, gápler balaǵa qıyın bolıp seziledi. Ol, qıyalında, áne usı ses

yamasa sóz kelgende tutlıgıp qalıwım múmkin dep, sóylew waqtında olardı basqa ses, sóz yaki gápler menen almasırwǵa háreket etedi. Geyde onday háreketler nátiyjeli boladı hám balanıń sóziniń bir tegis bolıwına erisedi, biraq bildirilip atırǵan pikir shubalańqı bolıp, mazmunı ózgeredi, sózler izbe-iz bolıp qaladı.

Tutlıgıp sóylew, tutlıgıw balanıń ulıwma jaǵdayına, sezimlerine baylanıslı sóylew kemshiligi bolǵanı ushın bala úyde, ózine jaqın adamlar menen sóyleskende, tınıshsızlanbay sóylegen waqtında kóbinese bul kemshilik kózge taslanbaydı. Biraq kópshiliktiń arasında, toparada, klassta, basqa jaǵdayda tınıshsızlanıp, asıǵıp sóylew waqtında tutlıgıwı anıq seziliwi múmkin. Turmıs shárayatındaǵı, hawa rayındaǵı ózgerisler, jıl máwsimi de balanıń sóylewine tásir etiwı múmkin.

Tutlıgıp sóylewdiń sebebi ne, bul kemshilik ne ushın turaqsız hám ózgermeli, qaytalanıp turatuǵın bolıwı múmkin, degen máselelerdi anıqlaw maqsetinde ilimpazlar tárepinen kóplegen izertlewler alıp barılǵan. Tutlıgıp sóylew kemshiligi adamlarda burınnan kózge taslanadı. Ayırım ilimpazlar tutlıgıp sóylew – bul organizmniń ulıwmalıq keselligi dep, onı dári-darmaqlar menen emlewdi usınıs etken. Basqaları bolsa, tutlıgıp sóylew artikulyaciyalıq aparat dúzilisindegi ózgerislerden kelip shıqqan kemshilik dep, onı artikulyaciya aǵzaların operaciya etiw jolı menen saplastırıwdı usınıs etken. Lekin bul usıl da jaqsı nátiyje bergem joq.

XIX ásirniń ekinshi yarımınan baslap kópshilik ilimpazlar tutlıgıp sóylewdiń negizgi sebebi nevroz dep esaplap keldi. Biraq nevrozdiń túrin, mexanizmlerin anıqlawda bir pikirge kele almay, hár qıylı boljawlar bildirildi. Atap aytqanda, ilimpazlar tutlıgıp sóylew nevroz keselliginiń bir túri degen juwmaqqa keldi. Bul juwmaqqa ullı rus fiziologı I.P.Pavlovtnıń joqarı nerv xızmeti haqqındaǵı táliymatı tiykar boldı. I.P.Pavlovtnıń táliymatına bola, nevroz joqarı nerv xızmetiniń funkcional ázzilik belgisi, yaǵnıy qozǵalıw hám tormozlaw processleri qatnasınıń buzılıwı bolıp tabıladı. Áne usınday ózgeris nátiyjesinde bas miy qabıǵınıń belgili bir bólekleriniń funkciyaları basqasha túrge enip, bas miy nervleriniń islew procesi tómenleydi, bas miydiń qabıǵı hám qabıq astındaǵı nervleri arasındaǵı baylanıslardıń buzılıwı aqibetinde balanıń hár qıylı aǵzalarında belgili bir potologiyalıq ózgerisler baqlanadı, máselen, júrek nevrozı, bóteke nevrozı, sóylew nevrozı payda boladı. Sóylew nevrozı, yaǵnıy logonevroz sóylew aǵzalarında tamırdıń tartılıwına alıp keledi, sonıń nátiyjesinde tutlıgıp sóyleytuǵın bolıp qaladı.

I.P.Pavlovtnıń joqarı nerv xızmeti tipleri haqqındaǵı táliymatınan kózge taslanadı, tutlıgıp sóylew kemshiligi – bul joqarı nerv xızmetindegi funkcional ózgerislerdiń belgilerinen biri. Bul kemshilik qozǵalıw hám tormozlanıw processleriniń teń salmaqlılıǵı buzılıwınan kelip shıǵadı.

Házirgi zaman logopediyasında tutlıgıp sóylewdiń sebepleri eki toparǵa bólinedi:

- tutlıgıp sóylewge meyillik tuwdıratuǵın ortalıq shárayatları;
- bul kemshilikti tikkeley keltirip shıǵaratuǵın sebepler.

Birinshi toparǵa joqarı nerv sistemasınıń ulıwmalıq ázziligine, sóylew mexanizmlerin basqarıwda qatnasatuǵın joqarı nerv processleriniń buzılıwına sebepshi bolıwshı hár qıylı ishki hám sırtqı faktorlar kiredi. Bulardıń hámmesi balalarda tutlıgıp sóylewge meyillik payda etedi, biraq ózi bul kemshilikke ele tikkeley sebepshi bolmaydı. Balanıń tutlıgıtuǵın jaǵdayǵa túsip qalıwı ushın onda áne usınday meyillik ústine basqa tikkeley sebepler de bolıwı kerek, atap aytqanda: 1) nerv sistemasınıń keselleniwı; 2) nerv sistemasına unamsız tásir etiwshı awır ótken juqpalı kesellikler; 3) ruwxıy travmalar, yaǵnıy nerv sistemasın qattı tásirleriwshı ruwxıy jaǵdaylar, qattı qorqıw, shańaraqtaǵı tartısıwlar hám basqalar; 4) awır sóylew kemshilikleri; 5) naduris tárbiya; 6) sóylewi endi rawajlanıp kiyatırǵan dáwirde balaǵa hádden zıyat kóp, jasına say kelmeytuǵın, qıyın bilimler beriw, máselen qosıqlardı, dástanlardı yadlatıw usılar qatarına kiredi.

Kópshilik ata-analar tutlıgıp sóylewdiń tiykarǵı sebebi balanıń qorqıwı yamasa násilinde usınday kemshilik bar ekenligi dep esaplaydı. Durıs, qorıqqanнан, qattı shorshınıwdan soń ayırım balalar tutlıgıp sóyleytuǵın, tutlıgıtuǵın bolıp qaladı. Biraq, balalar turmıstaǵı ayrıqsha waqiyalardan tez-tez shorshıp turadı, lekin bunnan bazı birewleri tutlıgıp sóyleydi. Sebebi onday balalarda tutlıgıp sóylewge aldınnan beyimlesiw bar ekenligi, yaǵnıy olardıń nerv sistemasınıń

ázziligi, ashıwlanǵanlıǵı soǵan tiykar jaratadı. Ata-analardıń araqxorlıǵı, balanı tez-tez jazalap turıwı, balanıń awır juqpalı kesellikler (ásirese kók jótel) menen awırıwı, rejimge ámel etpewi hám basqalar nerv sisteması jumısınıń buzılıwına alıp keledi. Sóylewdiń kesh rawajlanıwı, ondaǵı qopal kemshiliklar, balaǵa hádden zıyat kóp bilim beriw, jasına say kelmeytuǵın shıǵarmalardı yadlatıw, erte oqıwǵa jiberiw sıyaqlılar da nerv sistemasın ázziletedi hám tutlıǵıp sóylew kemshiligi ushın beyimlesiw jaratadı.

Balanıń tábiyǵıy túrde eliklewshi bolıwı hámmege belgili. Tutlıǵıp sóylew eliklewshilik nátiyjesinde de júzege keliwi múmkin. Bala tutlıǵıp sóylewshi anasına yaki ákesine eliklep, ózi de tutlıǵıp sóyley baslaydı. Átirapındaǵılar bolsa soǵan qarap baladaǵı tutlıǵıp sóylew násilden dep oylawı múmkin. Ayırım ilimpazlar da tutlıǵıp sóylewdi násilden-násilge ótiwshi kemshilik dep esaplaydı (E.Freshels, D.G.Netkachyov hám baskalar).

Házirgi waqıtta ilimpazlarımız tutlıǵıp sóylew kemshiligi násilge ótpeytuǵınlıǵın anıqlaǵan bolsa da, bul tuwralı ele biraz tartısh pikirler bar. Tutlıǵıp sóylew násilden-násilge ótpeydi, lekin oǵan beyimlesiw múmkin, dep ataydı ayırım ilimpazlar. Nerv sistemasınıń ázziligi tuwma bolıwı balaǵa ákesi yamasa anasınan ótiwi múmkin. Eger bala durıs tárbiyalanıp, jaqsı sharayatta jasasa, onda beyimlesiw bolıwına qaramastan, ol tutlıǵıp sóylew kemshilikına ushıramaydı. Kerisinshe, beyimlilik bolsa da, onıń ústine sol kemshilikti tikkeley keltirip shıǵaratuǵın sebeplerden biri tásir etetuǵın bolsa, bala tutlıǵıp sóyleytuǵın bolıp qalıwı múmkin.

Tutlıǵıp sóylew kemshiliginiń aldın alıw, onı saplastırıw jolları, usılları hár qıylı, olardı tańlawda balanıń jası, ózine tán ózgeshelikleri, xarakteri, minez-qulqı, kemshiligine degen kóz-qarası, turmıs sharayatı, tutlıǵıp sóylew dárejesi hám kóplegen baska da faktorlar esapqa alınadı.

Qosımsha sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tutlıǵıp sóylewdiń psixofiziologiyalıq mexanizmleri kemshiligin táriyiplep berin.
2. Házirgi zaman logopediyasında tutlıǵıp sóylewdiń sebeplerin atap kórsetin.
3. Tutlıǵıp sóylew kemshiligin korrekciyalıq jol menen analizleń.
4. Tutlıǵıp sóylew kemshiliginiń aldın alıw jolların atap kórsetin.

8-tema: Mektepke shekemgi jastağı balalarda tutlıǵıwdın` o`zgeshelikleri

Reje:

1. Tutlıǵıw tábiyatı hám xarakteri haqqında zamanagòy kòz-qaraslar

2. Tutlıǵıwdın dáslepki belgileri

Ayırım balalar tilde tulǵıp sóylewi anıqlanadı, yaǵnıy ayırım sózlerdi aytqanda májbúriy toqtalıw yaqı ayrıqsha ses hám buwınlardı tákirarlaw jaǵdayları júz beredi. Tutlıǵıw jaǵdayları nervi bosasqan eki jastan bes jasqa shekemgi balalarda ushırasıp turadı. Balaǵa óz waqtında járdem beriw ushın tutlıǵıwdın dáslepki belgilerin itibardan shette qaldırmaw kerek.

Bul belgiler tómendegilerden ibarat bolıwı múmkin:

1. Ayırım sózlerdi aytıwdan aldın, artıqsha (m, n, a, i) seslerdi qollanadı.
2. S ó z h á m g á p t i ń a r a s ı n d a m á j b ú r i y t o q t a l a d ı .
3. Gáptiń basında sózdiń birinshi buwının yaqı tolıq sózdiń ózin qaytalaydı.
4. S ò y l e w d i b a s l a w d a n a l d ı n q ı y n a l a d ı .

Tutlıǵıwdın tiykarǵı sebebi oraylıq nerv sistemasınıń bosasqanlıǵınan da bolıwı múmkin. Tutlıǵıw kóbirek qorqıw nátiyjesinde hám ruwxıy jaraqattıń dawam etiwinen, bárqulla ayıpsız ayıplaw, átiraptaǵı insanlardıń balaǵa qopal múnásibetleriniń aqibetinen de kelip shiǵıw itimallıǵı názerde tutıladı. Bunnan tısqarı tosattan jasaw sharayatınıń jaman tárepke ózgeriwi de (úy sharaytı, rejim) tutlıǵıwǵa alıp keledi. Bulardan tısqarı tili endi rawajlanıp kiyatırǵan, biraq tili ele jaqsı bekkemlenbegen balaǵa kóplep qosıq yadlatıw, erteklerdi aytıp beriwge májbúrlew de tutlıǵıwǵa alıp keliwi múmkin. Tutlıǵıwdın aldın alıw, emlewden kóre jeńillew boladı. Tárbiyashı bala tilindegi kemshilikti óz waqtında anıqlap, ata-analarǵa tómendegilerdi:

1. Balanıń jasına tuwra kelmeytuǵın kitaplardı, ásirese, qorqınshılı erteklerdi keshqurınları oqıp bermewdi (sebebi bala ertek qaharmanları: jalmawız kempirdi, albaslı hám jinlerdi uyqısında kórip, qorqıwı múmkin ekenligi);

2. Uzaq waqt televizordı tamasha etiw balanı zeriktiriwi, onıń jasına say kelmeytuǵın hám uyqı aldınan kórilgen esittiriwler unamsız tásir etetuǵınlıǵı;

3. Balanı hádden tıs erkeletpewdi, onıń barlıq qálewin tez orınlamawdı, balaǵa qoyılǵan talaplar onıń jasına say keliwin, shańaraq hám baqshadaǵı talaplar bir-birine saykes bolıwı;

4. Awırıwdan táwir bolıp, endi turǵan balaǵa hár qanday sorawlar menen tásir etpewdi, kúndelikli tártipke hám durıs tárbiya talaplarına ámel qılıwı;

5. Balanı qorqıtıw hám sál nárseni dep jazalay bermewdi, qarańǵı bólmede jalǵız qaldırmaw hám taǵı basqalar tuwralı másláhát beriwleri kerek.

Tárbiyashınıń ózi bolsa mınalardı hár qashan esinde saqlawı kerek:

1. Mektepke shekemgi mákemege tutlıǵıp sóyleytuǵın bala kelse, tez sol balanıń ata-anası menen baylanısta bolıwı, tutlıǵıwdın sebebin anıqlap alıw hám tutlıǵıwdı saplastırıwǵa háreket etiwı;

2. Tutlıǵıwshı balaǵa dıqqat-itibarlı, onıń menen hár dayım sáwbetles bolıwı;

3. Basqa balalar tutlıǵıwshı balanıń ashıwına tiymewin baqlap barıwı;

4. Tutlıǵıwshı balaǵa anıq gáp aytıw, sózlerdi bir-birine baylanıstırıp aytıwı;

5. Bunday balalarǵa bárqulla talapshań bolıw, olardı jaqsı sóyleytuǵın, tilinde hesh qanday kemshiligi bolmaǵan balaǵa biriktirip qoyıw kerek boladı.

Tutlıǵıwshı balanı tez sóylewge iytermeleytuǵın hám tez qozǵaltatuǵın oyınlarda qatnastırmaw kerek. Olardı xor bolıp juwap beretuǵın hám sózlerdi xor bolıp aytatuǵın oyınlarǵa qaratıw kerek. Shınıǵıwlarında sorawlarǵa juwap beriwdi, oqıp berilgen kórkem shıǵarmalardı qaytalap aytıp beriwdi, bir waqıya hám hádiyseni sóylep beriwdi birinshi bolıp tutlıǵıwshı balalardan talap etpew kerek. Eger tutlıǵıwshı bala juwap beriwde qıynalsa, yamasa jaman sóyley baslasa, tárbiyashı járdem beriwı, yaǵnıy onıń menen birge sóylewi, basqa soraw berip dıqqatın basqa nársesige awdarmawı kerek. Tutlıǵıwshı bala ushın muzıka shınıǵıwı úlken áhmiyetke iye. Bul shınıǵıw balanıń til apparatı, til tezligi, ritmi hám tiliniń durıs rawajlanıwı ushın járdem beredi. Tutlıǵıwshı bala bárqulla logoped hám psixo-nevrologtıń tásirinde bolıwı zárúr.

9-tema. Tutlıǵıw-qarım-qatnasıq (kommunikaciya) quralınıń buzılıwı sıpatında

Tutlıǵıp sóylew de sóylew tilindegi kemshilik bolıp, sóylew páti, ólshemi hám bir tegisliginiń buzılıwı menen táriyplenedi. Onda sóylewdiń kommunikativlik funkciyası buzıladı, yaǵnıy tolıq, shın mánisindegi baylanıs quralı bolmay qaladı, onday sózdi tıńlap, túsiniw geyde qıyın boladı.

Tutlıǵıp sóylewge tiykarınan sóylew apparatı bulshıq etleriniń bir tegis isley almawı, tamırlarınıń, talshıqlarınıń tartılıp qalıwı sebep boladı.

Shet el ilimpazlarınıń atap ótiwinshe, dúnya balalarınıń 2% inde tutlıǵıp sóylew kemshilikı baqlanadı.

Ullı rus psixiatrı I.A.Sikorskiy tutlıǵıp sóylew «balalar keselligi» dep ataǵan edi, sebebi, bul kemshilik tiykarınan eki jas penen bes jas aralıǵındaǵı balalarda basqalarǵa salıstırǵanda kóbirek ushırasadı. Bul dáwirde bala tildiń grammatikalıq dúzilisin úlkenlerge eliklew jolı menen áste-aqırın ózlestirip baradı, sózleri belgili tártipke jaylasqan gáplerdi úyrenedi, óz pikirlerin átirapındaǵılarǵa mánili sóz arqalı túsindire baslaydı. Balanıń ózlestiriw qábileti bul dáwirde oǵada kúshli boladı, juwapkershilik, óz-ózine talapshańlıq artadı. Biraq, ayırım balalardıń sóylew páti, ólshemi, bir tegisligi buzıladı. Olar tutlıǵıp, sózlerdi aqırına shekem aytpay, asıǵıp, ses, buwın, sózlerdi qayta-qayta tákirarlap yamasa kerisinshe toqtap qalıp, soń kúshenip, qıynalıp aytadı – tutlıǵıp sóylew, tutlıǵıw dep usını aytadı. Sonıń menen birge, balanıń minez-qulqında, ulıwma jaǵdayında da belgili dárejedeǵi ózgerisler baqlanadı. Sál nársege qapa bolıw, tınıshsızlanıw, tartınshaqlıq, sóylewden qorqıw belgileri payda boladı. Oндаy ruwxıy túskinlikler tutlıǵıp sóylewdi kúsheytedi, ayırım balalardıń az sóyleytuǵın bolıp qalıwına sebep boladı, bunı nevrozǵa uqsatadı. Usı múnásibet penen shıpakerler tutlıǵıp sóylew, tutlıqpanı-logonevroz, yaǵnıy sóylew nevrozı degen termin menen ataydı.

Tutlıǵıp sóylewdiń dáslepki belgileri túrlishe júzege keliwi, túrlishe payda bolıwı múmkin. Geyde bul kemshilik sezilmey, áste-aqırın baslanadı. Ata-analar bala erkelep sóylep atır dep oylap, onıń biliner-bilinbes tutlıǵıp sóylewinen, hátteki, zawıqlanadı bala asıǵıp yamasa tolqınlanıp sóylegeninde sózinde tutlıǵıw jáne de kóbeyedi, bala sóylemekshi bolıp turıp, birden toqtap qaladı. Tutlıǵıp sóylew mutizm jaǵdayında da baslanıwı múmkin. Mutizm- waqtınsha saqawlıq, sóylewdiń joǵalıwı degen mánisti bildiredi. Oндаy jaǵday ruwxıy travma, qattı tınıshsızlanıw nátiyjesinde júzege keliwi hám bir neshe künge shekem dawam etiwı múmkin. Mutizm jaǵdayınan soń bala kóbirek tutlıǵıp sóyley baslaydı.

Tutlıǵıp sóylew kemshiligi taxilaliyadan keyin baslanıwı da múmkin.

Tutlıǵıp sóylew waqtında sóylew aǵzalarınıń belgili bir bólimlerindegi tamırlar tartılıp turadı. Tamır tartılıwınıń túrine qaray, tutlıǵıp sóylewdiń eki túri: klonikalıq hám tonikalıq túrindegi tutlıǵıp sóylew túrleri boladı. Klonikalıq túrindegi tutlıǵıp sóylewde ses, buwın yamasa sóz bir neshe ret qaytalanadı, tonikalıq tipinde bolsa bala sóylewden birden toqtap qaladı hám ses, buwın yaqi sózdi belgili bir pazadan soń kúshenip, qıynalıp aytadı. Pauza bir sekundtan bir minutqa shekem sozilıwı múmkin. Pauza qansha uzaq bolsa, tutlıǵıp sóylewdiń kemshiligi sonsha isenimli kózge taslanadı. Ámelde tutlıǵıp sóylewdiń taza klonikalıq yamasa taza tonikalıq túri az ushırasadı. Kóbinese tono-klonikalıq yamasa klono-tonikalıq tiptegi tutlıǵıp sóylew kózge taslanadı.

Tamırdıń tartıwı waqtında sóylew aǵzalarınıń barlıq bólimlerinde ózgerisler seziledi, soǵan bola bir ses, buwın yamasa sóz tutlıǵıp ayılǵannan keyin basqaları izbe-iz jalǵanıp ketedi.

Qosımsha sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tutlıǵıp sóylewde sóylew apparatı bulshıq etleriniń tartılıp qalıwı sebeplerin anıqlań.
2. Ullı rus psixiatrı I.A.Sikorskiydiń tutlıǵıp sóylew haqqındaǵı pikir analizlen.
3. Tutlıǵıp sóylewdiń túrlerin aytıp berin

10-tema: Tutlıǵıp so`ylew kemshiliklerine iye bolǵan balalar so`ylewin tekseriw.

Reje:

- 1. Mektepke shekemgi hám kishi mektep jasındaǵı tutlıǵatuǵın balalardı psixologiyalıq-medicinalıq hám logopediyalıq tekseriwden ótkeriw, tekseriw metodikası**
- 2. Mektepke shekemgi jastaǵı tutlıǵıp sóyleytuǵın balalar menen islesiwdiń ózine tán ózgeshelikleri**

Tutlıǵatuǵın balalardı tekseriwden ótkeriw kompleksli túrde (logoped, nevropatolog, psixolog) zárúrligine qaray, basqa qánigelerdı pediater, otolaringolog hám basqalardı tartqan halda ata-analardıń qatnasında ámelge asırıladı. Tekseriwdiń mazmunı anamnestikalıq maǵlıwmatlardı pedagogikalıq, psixologiyalıq hám medicinalıq hújjetlerdi úyreniwdi, tutlıǵatuǵın adamnıń ózin de tekserip kóriwdi óz ishine aladı.

Balanıń rawajlanıwı haqqındaǵı maǵlıwmat hám tutlıǵıwdıń payda bolıw tariyxı haqqında ata-analar menen sáwbetlesiw ótkeremiz. Dáslep ata-ananıń óziniń densawlıǵı jaqsı ma?: shańaraqta ata-ana arasında jaqın tuwısqanlıq joq pa, ishiwshilikten azap shekken be, venerik kesellikler bolmaǵan ba? Soń balanıń sóylewiniń rawajlanıwı anıqlanadı: ata-analar menen sáwbetlesiw dawamında balanıń sóylewiniń rawajlanıwı haqqındaǵı maǵlıwmatlar: dáslepki sesler, kóterińki dawıs, áwildew, birinshi sózler, sózlerdiń qashan payda bolǵanı, qanday sólew pátin qollanatuǵını, átirapındaǵılar menen sóylesiw payıtında ayrıqsha ózgeshelikler bolǵanı yaqı bolmaǵanı (balanıń ata-anaları yamasa jaqın adamları tutlıǵatuǵını yamasa tutlıqpaytuǵınlıǵı, tez sólewı, úndemesligi) anıqlanadı.

Shańaraqta balanı tárbiyalawǵa úlken áhmiyet beriledi: úlken jastaǵılardıń oǵan qatnası (erkeletiw yaqı hádden zıyat kerı qatnas, fizikalıq jazalaw, qorqıtıw); balanıń sólewı durıs qalıplesiwinde járdem beriw (quramalı tekstlerdi úyretiwde normanıń buzılıwı joq pa yamasa kerisinshe, onıń seslerdi durıs aytıwı, grammatikalıq jaqtan durıs sólewı ústinen qadaǵalawdıń ulıwma joqlıǵına hám basqalar).

Tutlıǵıw qashan payda boldı, onıń birinshi belgileri kórindi me? Sırtqı kórinisten qanday boladı? Onı qanday sebepler keltirip shıǵarıwı múmkin? Bul dáwirde jáne qanday sólew kemshilikleri baqlanǵan: seslerdi aytıwda, onıń sózleriniń hám gápleriniń grammatikalıq dúzilisi, dawıs, dem alıwı, sólew pátı.

Balada tutlıǵıw qalay rawajlanǵan, qanday ózgeshelikler payda bolǵanda ata-analar oǵan itibar berdi: iqtıyarsız háreketlerdiń buzılıwı joq pa (sińir tartılıwı, qol, ayaq penen tapıldıwı, basın aylandırıw hám taǵı basqa). Balanıń óziniń sólew kemshiligine qanday kóz-qarasta ekenligi (itibar beredi, itibar bermeydi, parqı joq, qaweterlenedi, uyaladı, jasıradı, sólewge qorqadı hám taǵı basqa)

Ata-analar menen sáwbetlesiw procesinde shańaraqta júz bergen eń áhmiyetli waqıyalardı anıqlaw hám usı múnásibet penen balanıń ulıwmalıq háreketi hám sólewiniń rawajlanıw ózgeshelikleri anıqlanadı.

Bala tuwılatuǵın dáwirdeń tiykarǵı belgileri: balanıń tuwılıwı payıtında ananıń jası (35 jasta yamasa onnan joqarı), ruwxıy nerv jaǵınan salamat ekenligi, áke yaqı ananıń kesellikleri, hámiledarlıqtıń ótip barıwına baha beriledi. Ata-ananıń bala tuwılǵanǵa shekemgi salamatlıǵı haqqındaǵı maǵlıwmat onıń fizikalıq hám ruwxıy jaǵdaydaǵı awıtqıwın anıqlawǵa imkaniyat jaratıladı. Balanıń ana qarnında rawajlanıwındaǵı qolaysız faktorlardı anıqlaw, olardı balanıń sólewiniń keyingi rawajlanıwına etetuǵın unamsız tásirin anıqlawǵa járdem beredi.

Bul anamnestikalıq maǵlıwmatlardı hám, álbette, sólewdi tekseriwden ibarat bolıp esaplanadı.

- ata-ananın densawlıǵı;
- tutlıǵıw payda bolǵansha balanın ulıwmalıq rawajlanıwı;
- balanın sóylewiniń rawajlanıwı haqqındaǵı maǵlıwmatlar;
- shańaraqta balanın tárbiyalanıw ózgeshelikleri;
- átirapındaǵılardıń sózi;
- tutlıǵıw-belgileri qashan payda bolǵan?
- tutlıǵıw payda bolǵandaǵı ózgeshelikler hám onıń menen birge keletuǵın buzılıwlar;
- dáslepki járdemge múrajat etilgen be?

Ata-analar járdem sorap múrajat etken be: qay jerge, qashan, qanday usınıslar bergen, nátiyjeleri qanday? Balanın kópshilikke aralasıwı, háreketleri, eliklewshiligi, ásten hám tez sóylewi, oyın, óndiristegi is-háreketi, tutlıǵıwshınıń jeke ózgeshelikleri tekseriledi.

Bunday kórinis balanı tárbiyalawda pedagogikalıq qabıllawlardı naduris qollanıw nátiyjesinde kóbinese tutlıǵıw jaǵdayları kelip shıǵadı: erkeletiw, qıyın shıǵarmalardı yadlatıw, sóylewiniń rawajlanıwına járdem bermew, úlken jastaǵılardıń bala menen kerı qatnasta bolıwı. Bunday sharayatta átirapındaǵılardıń ózgeriwi jaqın adamlardıń yamasa zamanlaslarınıń tutlıǵıp sóylewine durıs kóz-qarasta bolıwı- ol, álbette, tutlıǵıwdı saplastırıw hám eskertiw bolıp tabıladı. Tutlıǵıwdıń áhmiyetli belgileri tuwralı anıq maǵlıwmatlar jıynaw nátiyjesinde, balaǵa medicinalıq-pedagogikalıq tásirdeń tiykarǵı túrlerin tańlawǵa járdem beredi. Máselen, motorikanıń buzılıwı arqalı kelse, álbette, háreket shınıǵıwlarına toqtaymız, hátteki, fizikalıq tárbiyanıń emlewshi ciklli shınıǵıwların islew múmkin. Sóylewdiń buzılıwı menen birge kelse, álbette, qosımsha shınıǵıwları isleymiz, arnawlı usıllardan paydalanǵan halda baladaǵı ses kemshiliklerin, sózlerdi grammatikalıq jaqtan durıs qalıplestiriwge úyretemiz.

Sóylewdi tekseriw biz ushın baladaǵı sóylew imkaniyatların biliwge kerek, sóylewinde saqlanǵan tárepin hám soǵan baǵdarlanǵan sóylew shınıǵıwların tańlaw. Balalardıń sóylewin tekseriw ushın súwretler, qosıq, ertek kitapshalardan paydalanıladı, hár qıylı oynshıqlar (mashina, quwırshaq, haywanlar, qurılıs materialları, kubikler, domino hám basqalar) tańlap alınadı.

Sóylewdi tekseriwdiń anıq wazıypaları tómendegilerdi anıqlawdan ibarat boladı:

- sóylew aǵzalarında sińir tartılıwınıń payda bolıw ornı hám túrleri;
- olardıń payda bolıw tezligi hám tutlıǵıwshınıń saqlanǵan sóylew imkaniyatları;
- sóylewdiń buzılıwı menen keletuǵın buzılıwlar;
- sóylewdiń buzılıwı menen birge keletuǵın háreketli buzılıwlar;
- tutlıǵıwshınıń óz sóylew kemshiligine kóz-qarası, ruwxıy ózgeshelikleriniń bar ekenligi.

Sińir tartılıwınıń payda bolıw orınları (dem alıwdaǵı, dawıstaǵı, artikulyaciyaǵı, aralas) hám olardıń túrleri (klonikalıq, tonikalıq, aralas) kóriw hám esitiw arqalı belgilenedi. Alınǵan nátiyjelerge qaray, ayırıqsha soǵan baǵdarlanǵan sóylew shınıǵıwları tańlap alınadı. Máselen, artikulyaciya xarakterindegi tonikalıq sińir tartılıwında dawıslı seslerge súyenetuǵın, sóylew aparatı bulshıq etlerin bosastıratuǵın shınıǵıwlar alınadı. Dem alıwdaǵı sińir tartılıwında bolsa kóbirek sóylew ritmine itibar beremiz. Ol dem alıwın normallastırıwda paydalı. Sesli sińir tartılıwında sóylew shınıǵıwlarınıń dawıslı seslerdi hár qıylı bálentlikte aytıw (sıbırlawdan baslap joqarı sóylewge shekem) soraladı.

Tekseriwdiń mazmunı anamnesticikalıq maǵlıwmatlar, pedagogikalıq, psixologiyalıq hám medicinalıq hújjetlerdi úyreniw, tutlıǵıwshınıń ózin tekserip kóriwdi óz ishine aladı.

Topardaǵı hám jeke jumıslardı durıs shólkemlestiriw ushın topar tuwralı ulıwma, atap aytqanda, hár bir bala tuwralı tolıq túsinikke iye bolıw ushın mektepke shekemgi hám kishi mektepke shekemgi jastaǵı tutlıǵıwshınıń balalardı óz waqtında tekseriw úlken áhmiyetke iye.

Tekseriw 1-sentyabr`den 15-oktyabr`ge shekem alıp barıladı. Tekseriw dawamında bala haqqındaǵı ayırım rásmiy maǵlıwmatlar, birinshi jasta sóylewiniń rawajlanıwı, tutlıǵıwdıń payda bolıw waqtı, ata-analar tárepinen kemshilikti saplastırıw ushın qanday ilajlar kórilgeni (shıpakerde emlengen, logoped penen shuǵıllanǵan, arnawlı mákemede, sanatoriy, dispanser, bala baqshada tárbiyalanǵan), ol tárbiyalanıw atırǵan sóylesiw ortalıǵı (tutlıǵıwshı tuwısqanları menen sóylesiw, eki tilliliktiń bar ekenligi, sóylewge bolǵan joqarı talapshańlıq hám t.b.)

anıqlanadı. Tekseriw dawamında dáslep ulıwma sóylewdiń rawajlanganlıq (aytıw hám seslerdi qollanıw jaǵdayı, sózliktiń kólemi jáne sapası, sózdiń grammatikalıq qurılısı), soń tutlıqpay sóylewdiń anaw yaki mınaw túrinen (jaǵdaylı yamasa kontekst) paydalanıw imkaniyatları hám súwretlew háreketinde texnikalıq mamanlıǵınıń jaǵdayı tekseriledi. Alınǵan barlıq maǵlıwmatlar tekseriwdiń individual dápterlerine belgilenedi. Tekseriw bir neshe basqışlarda ámelge asırıladi. Sóylewdi tekseriw jumısların logoped hár bir bala menen jeke tárizde, texnikalıq mamanlıqlardı bolsa-topardaǵı shınıǵıwlarda tárbiyashı menen birgelikte alıp baradı. Tekseriwlerden soń shınıǵıwlar ushın balardı 2-jaǵdaylı sóylewden (kórgizbege súyengen halda ulıwma juwaplar), ekinshi toparǵa-erkin jaǵdaylı sóylewden onıń elementar túrinde (kórgizbege súyengen halda bir sózli juwaplar) paydalana alatuǵın tutlıǵatuǵın balalar bólinedi. Sonday-aq, bul topardıń ishinde joqarıda kórsetilgen sóylew túrлерinen qandayda birewin tutlıqpay qollana almaytuǵın tutlıǵıwdıń awır dárejesindegi balalar da bolıwı múmkin. Erkin sóylewden paydalanıw mamanlıqları balalar tárepinen bir túrde ózlestirilmegeni sebepli, jıl dawamında birdey jastaǵı topar arasında kishi toparlardıń shólkemlestiriliwi júz beredi. Logoped hám tárbiyashılar balardı tekseriw nátiyjelerin dodalaydı, hár bir balanıń ózine tánligin inabatqa alǵan halda korrekciyalıq jumıstıń anıq metodları menen usılların belgileydi.

Bala haqqındaǵı, onda tutlıǵıwdıń payda bolıw hám ótip barıw tariyxı haqqındaǵı maǵlıwmatlar anıqlangannan soń, tutlıǵıwshınıń sózi hám onıń sóylew háreketine tikkeley tásir etetuǵın sóylewsiz processler tekseriledi.

Tutlıǵatuǵın balardıń sóylewin kompleksli tekseriwdiń úlgi sóylew kartası

SO`YLEW KARTASI

İsmi _____ **familiyası** _____ **Jası** _____

Qay jerden hám qashan kelgen _____

Mánzili _____

ANAMNEZ

Ata-anası tuwralı tiykarǵı maǵlıwmatlar: familiya, ismi, jası, jumıs ornı. Hámiledarlıqtıń ótiwi:

- hámiledarlıqtıń birinshi hám ekinshi yarımında ananıń shalınǵan kesellikleri;
- travmalar;
- bala tuwıw qáwpi bolǵan ba;

Tuwıwdıń ótiwi:

- balanıń tuwılıw múddeti (hápte);
- tuwıwdıń dawam etiw waqtı;
- hár qıylı mexanikalıq qurallardan paydalanıw;
- balada asfikciyalar baqlanǵan ba;
- balanıń tuwılıw procesindegi travmaları hám tuwma poroklar;

Balanıń bastan ótkergen kesellikleri:

- ómiriniń birinshi ayında;
- ómiriniń birinshi jılında;
- 1 jastan 3 jasqa shekem;
- 3 jastan soń.

Ata-anasınıń ruwxıy hám nevrologiyalıq salamatlıǵı.

Jaqın tuwısqanlarındaǵı kesellikler.

Analiz maǵlıwmatları boyınsha sóylewdi qalıplestiriw ózgeshelikleri

1. A`wildewdiń payda bolıw waqtı.
2. Bala tárepinen ózine qaratılǵan sózdi túsiniw: anasınıń dawısın tıńlaw, sózdegi sesler, háyyiw hám taǵı basqalardı tıńlawı.
3. Birinshi sózler: payda bolıw waqtı, sózlerdiń úlgisi.
4. Birinshi gápleri: payda bolıw waqtı, gáplerdiń úlgisi.
5. Sózlerdiń buwın dúzilisindegi kemshiligi.
6. Nadurıs aytıw (sesler).

7. Qaysı waqıttan baslap sóylew bala ushın úlken jastaǵılar hám basqa balalar menen sóylesiw quralı bolıp xızmet etedi.

8. Sóylewdiń basqa da ózgeshelikleri.

Motorikanıń qalıplesiw ózgeshelikleri

1. Basın uslawı (erkin).

2. Qol háreketleriniń rawajlanıwı.

3. A`tirapındaǵılardıń járdemisiz otıra alıw kónlikpesi.

4. Dáslepki ret úlken jastaǵılar menen tartısw háreketleri.

5. Buyımlardı qol menen uslaw kónlikpeleri.

6. Jatıp turıw kónlikpeleri.

7. Júriw kónlikpeleri.

8. Motor kónlikpeler: kiyiniwi, sheshiniwi, sádeplerdi ildiriw hám taǵı basqa.

9. Shebekey, ońaqay, ambidekstor.

Eliklewshiliktıń rawajlanıwı

1. U`lken jastaǵılarǵa eliklep, oyınshıqlardıń járdeminde saxnalastırıp beriw.

2. U`lken jastaǵılardıń aytqan buyırıqları tiykarında oyınshıqlardıń járdeminde saxnalastırıw.

3. Kórsetpe boyınsha úlgini qayta tiklew.

4. U`lken jastaǵılardıń aytqan instrukciyası boyınsha úlgini qayta tiklew.

O`z-ara qatnas jasawdıń rawajlanıwı

1. Basqa balalarǵa ózine tán tásir.

2. Balalarǵa bolǵan emocional` qatnas.

3. Balalarǵa baylanıslı unamlı qatnas jasawdıń sóylewde payda bolıwı.

4. Balalarǵa baylanıslı qatnas jasawdıń háreketlerde payda bolıwı.

5. Bir balanı tańlap qatnas jasawǵa kirisiw.

6. Balalar toparın tańlap qatnas jasawǵa kirisiw.

Tutlıǵıw belgileriniń dáslepki payda bolıw waqtı

Tutlıǵıwdıń payda bolıw waqtın kórsetiw, onıń baslanıwı, sebepleri hám bolıp ótiwi; berilgen járdem, nátiyjeleri; balanıń óziniń kemshiligine bolǵan kóz-qarası.

Sociallıq ortalıq

1. Balanıń kún tártibi.

2. Uyqı.

3. Awqatlanıw tártibi.

4. Tárbianıń túri.

Shańaraqlı _____

Shama menen _____

jámiyet _____

jámáát tárbiyası _____

5. A`tirapındaǵılardıń sózi.

6. U`lken jastaǵılardıń sózindegi kemshilikler.

7. U`lken jastaǵılardıń óz-ara qatnası.

8. Shańaraqtaǵı ortalıq.

9. Tutlıǵatuǵın balaǵa úlken jastaǵılardıń kóz-qarası.

Eliklewshilikti tekseriw

Balaǵa tómendegi tapsırmalar beriledi:

3-4 jastaǵı balalar ushın:

- 3-4 sózden ibarat gápti logopedten keyin tákirarlaw;

- úlgi boyınsha sózlerdiń ishinen mánisi bir-birine jaqın bolǵan sózlerdi tańlaw. Máselen, top, máyek, ğarbız.

- piramidanı durıs qoyıp shıǵıw;

- 4 quwırshaqtıń ishinen 2 bir-birine uqsasın tańlap alıw;

- 2 bir túrdegi súwretti tańlaw – miywelerdiń ishinen 2 alma, haywanlardan 2 qoyan;

4-5 jastaǵı balalar ushın:

- 4-5 sózden ibarat gápti tákírarlaw;
- úlgi tiykarında piramida qurıw hám buzıw, onda háreketlerdi awız-eki túsindiriw «Men kók sheńberdi qoydım» (sheshtim);
- úlgi boyınsha konstruktorlarda kishkene jay, ayna, mashina soǵıw;
- boyalmaǵan súwretlerdi boyaw;

5-6 jastaǵı balalar ushın:

- 3 márte kórilgen hám logoped tárepinen aytıp berilgen gúrrińdi oyınshıqlardıń járdeminde saxnalastırıp kórsetip beriw;

6-7 jastaǵı balalar ushın:

- logoped tárepinen aytıp berilgen gúrrińdi, ertekti oyınshıqlardıń járdeminde saxnalastırıp beriw;

Eliklew qábletin tekseriw nátiyjeleri tómendegishe ámelge asırıladı:

1. Toliq eliklew.
2. Dóretiwshilik eliklew (úlgide hesh qanday ózgerisler bolmaydı, biraq qosımshalar kirgiziledi).
3. Shamalı eliklew (bala kórgen yamasa esitken tapsırmasın tolıq orınlamaydı).
4. Eliklewden bas tartadı.

Balanıń sóylewin tekseriw**1. İmpressiv sóylewdi tekseriw:****2-3 jastaǵı balalar ushın:**

- a) logopedtiń awız-eki buyırǵı tiykarında hár qıylı predmetlerdi, olardıń bóleklerin kórsetiw;

b) awız-eki buyırq tiykarında hár qıylı wazıypalardı orınlaw. Máselen, «Quwırshaqtı al», «Toptı ber».

3-4 jastaǵı balalar ushın:

- a) logopedtiń awız-eki buyırǵı tiykarında hár qıylı predmetlerdi kórsetiw: belgili bir túrge iye predmetler (domalaq alma, tórt múyeshli stul), hár qıylı reńdegi predmetler (qızıl shar, jasıl qıyar).

b) awız-eki berilgen tapsırmalardı orınlaw: «Shardı al hám stoldıń ústine qoy», «Ornıńnan tur hám esikti ash».

- v) aytıp berilgen kishkene gúrriń boyınsha berilgen sorawlarǵa juwap qaytarıw.

4-5 jastaǵı balalar ushın:

- a) hám b) tapsırmalar joqarıdaǵıday;
- v) súwretlerdiń arasınan jıl máwsimlerin, jabayı hám úy haywanların kórsetiw.

6-7 jastaǵı balalar ushın:

- a) tapsırma joqarıdaǵıday;
- b) syujetli súwretlerdiń tiykarında bayramlar, tiykarǵı kásipler haqqındaǵı bilimlerin hám túsiniqlerin kórsetiw;

- v) esitken erteginiń mazmunın aytıp beriw.

2. Ekspressiv sóylewdi tekseriw**2-3 jastaǵı balalar ushın:**

- a) átiraptaǵı predmetlerdiń atın aytıw;
- b) sóylew instrukciyası tiykarında tapsırmalardı orınlaw hám logopedtiń «Sen ne islep atırsan?» degen sorawına juwap beriw: «Men toptı aldım»;

- v) shańaraq, kásipler, oyınlar tuwralı sáwbetlesiw;

- g) syujetli súwret tiykarında gúrriń dúziw;

- d) kishi kólemdegi qosıqtı aytıp beriw.

3-4 jastaǵı balalar ushın:

- a) átiraptaǵı predmetlerdiń atın aytıw;
- b) oyınshıqlar hám ertek qaharmanları haqqında sáwbetlesiw;
- v) syujetli súwretler tiykarında gúrriń dúziw;

- g) qosıqtı yadın ayıp beriw;
- d) logopedten keyin esitken sózlerdi bir-birine baylanıstırıp tákirarlaw;

4-5 jastağı balalar ushın:

- a) ózi, jaqınları, unatqan oyınları, ertek qaharmanları haqqında sáwbetlesiw;
- b) belgili ertekti ayıp beriw;
- v) predmetli súwretlerdiń atların ayıp beriw;
- g) logoped penen birgelikte qosıqtı yadın ayıp beriw, soń sıbırlap ayıtıw.

5-6 jastağı balalar ushın:

- a) balalar baqshası, unatqan oyınları, ertek qaharmanları haqqında sáwbetlesiw;
- b) miywe, ovoshlar, transportlar hám basqalardıń atların ayıp beriw;
- v) logopedtiń sorawları tiykarında eki predmettiń uqsas hám ózgeshe táreplerin salıstırıp;
- g) syujetli súwretler tiykarında gúrriń dúziw;
- d) oyınshıq haqqında ayıp beriw.

6-7 jastağı balalar ushın:

- a) syujetli súwretler tiykarında gáplerdi quraw;
- b) belgili ertekti saxnalastırıp;
- v) dosları, unatqan kitaplardı tuwralı sáwbetlesiw;
- d) qosıqtı yadın ayıp beriw.

Tekseriw logoped tárepinen balanı mektepke shekemgi sóylew boyınsha arıawlı mákemege kelgen kúninen baslap bir ay dawamında alıp barıladı. Soń tekseriw nátiyjeleri korrekciyalıq-tárbiya procesinde anıqlanıp barıladı.

Balanıń sóylesiwge kirisiwsheńligin tekseriw

Tutlıgatuğın bala menen birinshi ushırasıwda, logoped balanıń kontaktke kirisiwine áhmiyet bere baslawı zárúr, yaǵnıy – ańsat, tez, biytanı adamnan aybınıw, qorqıw, uyalıw hám t.b.

Tutlıgatuğın balanıń óz qatarları menen sóylesiwge kirisiwi anıqlanadı: kontaktke ańsat hám tez kirisedi, tez-tez yamasa arasında urısıp qaladı, sóylesiwde belsendi me, tańlap sóylesiwge kirisiw baqlandıma hám t.b.

Motorikasın tekseriw

Logoped tutlıgatuğın balaǵa, jasına say tapsırmalardı awız-eki instrukciya yaki eliklew tiykarında orınlawdı usınıs etedi.

2-3 jasqa shekemgi balalar ushın:

- jerge sızılǵan sızıqtıń ústinen júrip ótiw;
- 25-30 sm. biyikliktegi tosıqlıqtıń ústinen atlap ótiw;
- turǵan ornında ásten aylanıw;
- toptı eki qollap kókirekten ılaqtırıp, (basınan joqarı ılaqtırıp) ;
- eki qollap toptı logopedke ılaqtırıp;
- toptı qaqsıp alıw;
- bir orında eki ayaqlap sekiriw;
- aldǵa, artqa, eki tárepke iyiliw;
- stuldı uslap turıp júresine otırıp;
- plastelinnen shóp, top soǵıw.

3-4 jastağı balalar ushın:

- 1) 20-25 sm. aralıqtağı sızıqlardıń arasında 3-4 márte juwırıp ótiw;
- 2) signal boyınsha háreket baǵdarın ózgeriw (sóz arqalı, barabanda) ;
- 3) juwırıp ótiw;
- 4) signal boyınsha júriw yamasa juwırıp toqtaw;
- 5) jerdegi arqanıń ústinen júriw;
- 6) turǵan jerinen uzaq aralıqqa sekiriw;
- 7) toptı yamasa bayraqtı basınan, iyninen bir qolınan ekinshisine ótkeriw;

4-5 jastağı balalar ushın:

- 1-7 ge shekemgi tapsırmalar joqarıdağıday;
- 8) júrelep otırıp logopedke toptı domalatıw;
- 9) obruchtıń arasınan ótiw;
- 10) jerdegi obruchtıń ishine sekirip kirip, sekirip shıǵıw;
- 11) obruchtı domalatıp onıń qaptalında juwırıw;
- 12) qollardı joqarıǵa kóterip bayraqshanı bir qoldan ekinshisine ótkeriw;
- 13) qoldaǵı lenta menen bastıń ústinde aylanba háreketlerdi orınlaw;

5-6 jastaǵı balalar ushın:

- 1) tapsırma boyınsha 1-2 ayaqlap sekiriw, juwırıw;
- 2) signal boyınsha toqtaw (barabannıń dawısı, «toqta» sózi hám t.b.) ;
- 3) signal arqalı háreket arasındaǵı baylanıstı anıqlaw: duwtarǵa ásten urılsa – ayaqtıń ushında júriw; qattıraq ursa – tabanlap júriw; qattı ursa juwırıw; urmasa toqtaw;
- 4) logopedke toptı ılaqtırıp, jáne qaqshıp alıw;
- 5) jerdegi obruchtıń ishine sekirip kirip, sekirip shıǵıw;
- 6) logopedtiń awızeki tapsırması tiykarında qollardaǵı bayraqsha menen aldığa, artqa, joqarıǵa sıyaqlı háreketlerdi orınlaw;
- 7) qollardı joqarıǵa kóterip, úsh shópti bir qoldan ekinshi qolǵa alıw;

6-7 jastaǵı balalar ushın:

- 1-6 ǵa shekemgi tapsırmalar joqarıdağıday;
- 7) toptı jerge urıp bes retke shekem sekirip qaqshıp alıw;
- 8) qolǵa imkanı bolǵanınsha kóbirek top jıynaw;
- 9) toptı ılaqtırıp – qaqshıp alǵan halda juwırıw;
- 10) obruchtı domalatıp, izinen juwırıp, qol menen toqtatıw;
- 11) arqandı túyin, sońınan bant etip baylaw;

Ulıwmalastırıw

- 2-7 jastaǵı balalardıń motorikasın tekseriw nátiyjelerin logoped tómendegishe atap ótedi: ayaq, qol, koordinaciyası (durıs, nadurıs, ulıwma joq) ;
- dene, gewdeniń teń salmaqlılıǵın seziw;
 - balanıń qáddi-qáwmeti;
 - tapsırmalardı orınlaw kólemi (tolıq, tolıq emes)
 - bir háreketten basqasına ótiw (óz waqtında, áste-aqırın, ulıwma joq) ;
 - háreketlerdi orınlawdaǵı erkinlik (tolıq erkin yamasa úlken jastaǵı adamnıń járdeminde) ;
 - mimikalıq háreketler (normal, bettegi bulshıq etleriniń giperkineziyası, simkineziya qosımsha háreketler) ;

Tutlıǵatuǵın balanıń motor funkciyasın tekseriw nátiyjelerin tómendegishe ulıwmalastırıw múmkin:

Normal motorika

- háreketler koordinaciyası qáliplesken:
- tapsırma boyınsha hám ıqtıyarlı dene jaǵdayın basqara aladı;
- háreketlerdiń dinamikalıq koordinaciyası qáliplesken: háreketler anıq, tiykarǵı maqsetke baǵdarlangan, háreketler óz-ara muwapıqlasqan;
- qol hám barmaqlardıń mayda qol motorikası qáliplesken, bettiń mimikası bilinedi hám emocional.

Motorikaniń buzılıwı:

- 1) háreketlerdiń júdá tezligi, irkiliw, teń salmaqlılıqtı saqlay almaw, shayqatılıw;
- 2) háreketler óz-ara muwapıqlaspaǵan, passivlik, uqsamaslıq.

Ulıwmalastırıw

Sóylewdi tekseriw procesinde tómendegi maǵlıwmatlar kórsetilip barıladı:

1. Tutlıǵatuǵın balanıń dıqqat-itibarınıń ózgeshelikleri: dıqqatın bir nársege tarta aladı, tez aljasadı, dıqqatı pıtırańqı.
2. Tutıwlarıń túri: klonikalıq, tonikalıq, aralas.

3. Tutıwlardıń túrleri: dem alıw hám shıǵarıwdaǵı, artikulyaciyalıq. Payda boladı – erkin, soraw-juwap, sıbırlap sóylew procesinde.

4. Tutlıǵıwdıń payda bolıw dárejesi:

a) jeńil: tutlıǵıw balanıń sóylesiwge kirisiw procesinde payda bolmaydı. Tutlıǵıw tek erkin sóylewinde payda boladı;

b) ortasha: tutlıǵıw balanıń sóylesiwge kirsiwine unamsız tásir etedi; tutıwlar erkin sóylewinde hám soraw-juwaplarda payda boladı;

v) awır: sóylesiwge az kirisetuǵın, tutıwlar turaqlı.

5. sóylewdiń túrli formalarında tutlıǵıwdıń payda bolıwı (tutıwlardıń sanı, kúshi hám dawamlılıǵı).

erkin bildirgende (gúrriń etkende): súwret tiykarında gúrriń etkende, sáwbetlesiwde;

soraw-juwap túrindegi sóylesiw procesinde;

qosıqtı yadlaǵanda; sıbırlaǵan payıtında;

6. Artikulyaciyalıq apparattıń dúzilisi hám háreketshenligi: erin, til, tis, jumsaq hám qattı tańlaydaǵı kemshilik.

artikulyaciyalıq apparattıń hárekecheńligi;

háreketlerdiń tezligi hám joqlıǵı;

oǵada tezlesken háreketler;

háreketlerdiń kólemi;

háreketlerdi anıq ornlaw;

olardıń dawamlılıǵı;

háreketlerdiń tempi;

háreketlerdi ózgeriw (qosımsha, artıqsha háreketler, sinkeneziya).

7. Seslerdi aytıwın tekseriw.

Bunda logopediyalıq al`bomnan paydalanadı. Tekseriw nátiyjeleri tómendegi keste kórinisinde toltırıladı.

Seslerdi aytıw jaǵdayın anıqlaw:

- mexanizmi boyınsha: dislaliya;

- túri: motor, sensor, aralas, dislaliya;

- payda bolıwı: sigmatizm, rotacizm. Lombdacizm, yotacizm, kappacizm.

- kólemi boyınsha: monomorf, polimorf, quramalı.

8. Sóylewdiń:

- temp: normal, tómenlegen, tezlengen;

- pauzalar: durıs, buzılǵan;

- ritm: normal, aritmiya;

- dawıs: normal, qısılınqı, ázzi, shıyqıladaǵan;

- dawıs atakası: qattı, jumsaq, ulıwma joq;

- bir tegisligi: anıq, túsinikli, túsiniksiz;

- dem alıw: normal, tezlesken, páseygen.

Fonematikalıq analiz, sintez hám túsiniklerdi tekseriw

Fonematikalıq analizdi tekseriw:

- sózdiń basında dawıslı yamasa dawıssız sestı anıqlaw;

- sózden sestı ajratıw;

- seslerdiń differensaciyası: únli, únsiz, qattı, jumsaq, sonor, til artı.

-sózdegi sestıń ornın anıqlaw: «alma» sózinde «a» sesinen keyin qaysı ses esitilip atır;

-sestıń sózdegi ornın anıqlaw: «tawıq» sózinde «t» hám «w» sesleriniń arasında qaysı ses esitilip atır;-sózdegi seslerdiń sanın anıqlaw.

Fonematikalıq sintezdi tekseriw

Berilgen seslerden sóz quraw. Máselen, «G U` L seslerin bir-birine jalǵaǵanda, qanday sóz payda boldı?»

Fonematikalıq túsiniklerdi tekseriw

-beriletuǵın seske sóz oylap tabıw;

- seslerge qarap súwretlerdi eki qatarǵa ajıratıw, máselen, s-sh, r-l;
- súwretlerdiń ishinen belgili bir ses penen baslanatuǵın súwretti ajıratıw.

Sóylewdiń grammatikalıq dúzilisin tekseriw

4-7 jastaǵı balalarǵa tómendegi tapsırmalar beriledi:

- syujetli súwret tiykarında gúrriń dúziw;
- birlikte kelgen sózlerdi kóplikke aylandırıw: top-toplar, jay-jaylar;
- sóylewde seplik qosımtalarınan paydalanıw.

Sóylewdiń leksikalıq jaǵdayın tekseriw

Leksikanı tekseriwde ayırım usıllardan paydalanıladı: predmetlerdi ataw, predmetlerdi bir sóz benen ulıwmalastırıw, predmetlerdiń belgilerin, ózgesheliklerin aytıp beriw.

Tutlıǵatuǵın balanı oyun háreketinde tekseriw

1. Oyunıń shólkemlestiriliwi-erkin, úlken jastaǵılardıń járdeminde.
2. Balanıń belgili bir oyınǵa qızıǵıwı: didaktikalıq, háreketli, sport oyınları hám t.b.
3. Balanıń oyun procesinde qanday temalar táshwishlendiredi.
4. Bala bir ózi, kishi topar yaki kópshilik balalar menen oynaǵandı jaqsı kóredi.
5. Bala dawısın shıǵarmay yamasa sóylep oynaydı.
6. Bala oyındı bir ózi aqırına shekem jetkeredi yamasa úlken jastaǵılardıń járdeminde.
7. Oyunıń teması qatıp qalǵan yamasa ózgeriwsheń.
8. Bala oyınshıqlardan óz ornında paydalana ma?
9. Oyun procesinde qanday mashqalalar hám ne sebepten kelip shıǵadı?

Diagnoz qoyıw

Tutlıǵatuǵın balalardı dinamikalıq tekseriw tiykarınan tutlıǵatuǵın balaǵa korrekciyalıq-tárbiyalıq tásir etiw procesiniń birinshi basqıshında ámelge asırıladı.

Tutlıǵatuǵın balanı dinamikalıq tekseriw nátiyjeleri logoped tárepinen psixologiyalıq-logopediyalıq juwmaq-diagnoz túrinde ulıwmalastırıladı.

Diagnozda tómendegi maǵlıwmatlar esapqa alınadı:

- tutıwlarıń túri, payda bolıw dárejesi;
- sóylesiwge kirisiwshenligi;
- motorikanıń jaǵdayı;
- qosımsha háreketlerdiń kóplici, payda bolıwı, sinkineziyalar hám t.b.
- embolofraziyalar;
- balanıń oyun háreketindegi qatnası, belsendiligi;
- seslerdi aytıwdıǵı kemshilikler, sóylew komponentlerinde ushırasatuǵın kemshilikler.

Tutlıǵatuǵın balanı tekseriw nátiyjeleri

- Sóylesiwge kirisiwshenlik ózgeshelikleri.
 - Bala motorikasınıń ózgeshelikleri.
 - Balanıń eliklewshilik ózgeshelikleri.
 - Sóylew ózgeshelikleri.
1. Sóylewdi iyelew hám túsiniw.
 2. Artikulyaciyalıq apparatıń dúzilisi hám motorikası.
 3. Barlıq ekspressiv sóylew túrleriniń ózgeshelikleri: erkin sóylewden (sıbırlaytuǵın) sıbırlawǵa shekem.
 4. Sóylewdiń prosodikalıq komponentleri jaǵdayı.
 5. Seslerdi aytıwdıń jaǵdayı. Fonematikalıq analiz, sintez hám túsiniqlerdiń jaǵdayı.
- Sózdiń grammatikalıq dúzilisi, sózlik baylıǵı.
6. Oyun háreketiniń ózgeshelikleri.
 7. Diagnoz (ruwxıy-logopediyalıq juwmaq).

Tutlıǵıw qashan payda boldı, onıń birinshi belgileri kórindi me? Sırtqı kórinisten qanday boladı? Onı qanday sebepler keltirip shıǵarıwı múmkin? Bul dáwirde jáne qanday sóylew kemshilikleri baqlanǵan: seslerdi aytıwdı, onıń sózligi hám gápleriniń grammatikalıq dúzilisi, dawıs, dem alıwı, sóylew tempi.

Balada tutlıgıw qalay rawajlanğan, qanday ózgeshelikler payda bolğanda ata-analar oğan itibar berdi: iqtiyarsız háreketlerdiń buzılıwı joq pa (sińirdiń tartılıwı, qol, ayaq penen tapılatıwı, basın aylandırıw hám tağı basqa) yaki sóylew kemshilikleri (artıqsha sózler, sesler, dem alıwda ayrıqsha ses hám sózlerdi aytıw hám tağı basqa). Balanıń óziniń sóylew kemshiligine qanday kóz-qarasta ekenligi (itibar beredi, itibar bermeydi, parqı joq, qáweterlenedi, uyaladı, jasıradı, sóylewge qorqadı hám tağı basqa).

Ata-analar járdem sorap múrájat etken be: qay jerge, qashan, qanday usınıslar bergen, nátiyjeleri qanday? Balanıń til algıshlıgı, háreketleri, eliklewshiligi, tómen hám tez sóylewi, oyın, óndiristegi háreketi, tutlıgıwshınıń jeke ózgeshelikleri tekseriledi. Bunday kórinis balanı tárbiyalawda pedagogikalıq qabıllawlardı naduris qollanıw nátiyjesinde kóbinese tutlıgıw jağdayları kelip shıǵadı: erkeletiw, qıyın shıǵarmalardı yadlatıw, sóylewdiń rawajlanıwında járdem bermew, úlken jastaǵılardıń bala menen qáte qatnasta bolıwı. Balaǵa bunday sharayatta átirapındaǵılardıń ózgeriwı jaqın adamlardıń yamasa zamanlaslarınıń tutlıgıp sóylewge durıs qatnasta bolıwı-ol álbette, tutlıgıwdı saplastırıw hám eskertiw bolıp esaplanadı. Tutlıgıwdıń tiykarǵı bolıp ótiwi tuwralı anıq maǵlıwmatlar toplaw nátiyjesinde, balaǵa medicinalıq-pedagogikalıq tásirdeń tiykarǵı túrlerin tańlap alıwǵa járdem beredi. Máselen, motorikanıń buzılıwı menen birge kelse, álbette, háreketli shınıǵıwlarda toqtaymız, hátteki, fizikalıq tárbiyanıń emlewshi ciklli shınıǵıwların alıwı múmkin. Sóylewdiń buzılıwı menen birge kelse, álbette, qosımsha shınıǵıwları alamız, arnawlı usıllardan paydalanğan halda baladaǵı ses kemshiliklerin, sózlerdi grammatikalıq jaqtan durıs qalıplestiriwge úyretemiz.

3.6. Mektepke shekemgi jastaǵı tutlıgıp sóyleytuǵın balalar menen islesiwdiń ózine tán ózgeshelikleri

Tutlıgıp sóylew kemshiliginiń belgileri, kelip shıǵıw sebepleri, túrleri, ótiwi, yaǵnıy etnologiyasın hám simptomatikasını talqılaw bul quramalı kemshilikti saplastırıw ushın kompleksli usıl, yaǵnıy usıllar jıyıntıǵın qollanıwdıń zárúrligin kórsetedi. Onda logopedtiń shaxsın, sóylewin qaytadan, jańadan tárbiyalaw zárúr. Kompleksli usıl logoped hám shıpakerlerdiń birlikte islewin talap etedi. Kompleksli ilajlardıń tiykarǵı wazıypası: logopad balanıń nerv sistemasın emlew, tamır tartılıwın azaytıw yamasa saplastırıw, sóylegen waqtında dem alıwın tárbiyalaw, sestı jaqsılaw boyınsha islesiw, ulıwma hám motorikasındaǵı kemshiliklerdi joytıw, ekilemshi ruwxıy belgilerdi (uyalshaqlıq, sóylewden qorqıw, tartınshaqlıq, ózin kemsitiw, óz kúshine isenbew hám basqalardı) saplastırıw, durıs, tegis, anıq sóylewdi tárbiyalap, diydine jetkeriw (sóz aytıw, slovar, grammatikalıq dúzilislerdi). Kompleksli ilajlardıń ishinde durıs sóylewdi tárbiyalaw jumısları birinshi orında turadı. Logoped usı maqsetke erisiw ushın oğan shıpakerler dári-dármaq penen, fizioterapiya, psixoterapiya, autotrening, gipnoz usılları menen járdem beredi. Demek, kompleksli ilajlardıń tiykarǵı quramlıq bólegin logopediyalıq shınıǵıwlar sisteması quraydı.

Házirgi kúnde tutlıgıp sóylew kemshiligi hár qıylı logopediyalıq shınıǵıwlar sisteması tiykarında saplastırılmaqta.⁷ Tutlıgıp sóylew kemshiligi mektepke shekemgi jastaǵı balalarda S.A.Mironova, G.A.Volkova, V.I.Seliverstov, N.A.Chevelyova hám basqalar; mektep jasındaǵı balalarda A.V.YAstrebova, R.E.Levina, N.A.Chevelyova, S.M.Lyubinskaya, V.I.Seliverstov hám basqalar, jas óspirimler hám úlken jastaǵı adamlarda I.Yu.Abeleva, L.E. Andronova, A.Ya.Evgenova, M.V.Smironova hám basqalardıń sistemaları tiykarında saplastırılmaqta. Barlıq sistemalarda logopediyalıq jumıstı bir-birine baylanısqań úsh baǵdarda alıp barıw usınıs etiledi, olar: qosımsha ruwxıy belgilerdi saplastırıw, naduris reflekslerdi joǵaltıp, jańa kónlikpeler menen mamanlıqlardı qalıplestiriwden ibarat. Didaktikalıq principlerge ámel etken halda sóylewdiń barlıq quramlıq bólekleri boyınsha islew; nawqastı hár qanday sharayatta

⁷ Shomaxmudova R, Pòlatova X.M., Maktabgacha va maktab yoshidagi duduqlanuvchi bolalar bilan olib borilagan korrekcion logopedik ish tizimi. -T., 2015.6-bet

átirapındağılar menen biymálel, anıq, kórkemlep sóylew arqalı baylanısta bolıwǵa úyretiw oǵada áhmiyetli esaplanadı.

Tutlıǵıp sóylewshiler menen alıp barılatuǵın jumıslar logoped hám shıpakerdiń rejesine muwapıq aldın «ındemeslik» rejiminen baslanadı. Onda logopedtiń múmkinshiligi bolǵansha azıraq sóylewi ushın oǵan qolaylı sharayat jaratıp beriw kerek. Tárbiyashi, oqıtıwshı hám átirapındağılar bunnan xabardar bolıp, hár qıylı sorawlar menen múrájat etpewge, qosıq hám erteklerdi aytırmaw, doska aldına shıǵarmawǵa háreket etiwı lazım, balanı jámiyetlik jumıslardan waqtınsha azat etken maqsetke muwapıq boladı. «İndemeslik» rejimi tutılıp sóylewshiniń qorıqpay, asıqpay, anıq sóylewi ushın oǵan imkan jaratıp beredi, onı ruwxıy belgilerden azat etedi. Bul rejim baqsha jasındaǵı balalar hám basqa da barlıq jasaǵı tutlıǵıp sóylewshiler menen ótkeriliwi kerek, sebebi ol sóylewdi jańadan qurıwǵa sharayat jaratıp, imkaniyat tuwdıradı.

Ata-analar logopediyalıq shınıǵıwlarǵa qatnap, úyge berilgen tapsırmalardı orınlawda balaǵa jaqınnan járdem beredi. Logopedtiń tárbiyashi hám oqıtıwshılar menen baylanısta bolıp, birlikte islesiwı tutlıǵıp sóyleytuǵın balaǵa óz jámáátinde tiyisli ornın iyelewinde, átirapındağılardıń balaǵa durıs qatnasta bolıwın támiyinlewde úlken áhmiyetke iye. Logopediyalıq jumıstıń sońǵı basqıshlarında logopediyalıq shınıǵıwlar tiykarında balalar tiyisli wazıypalardı, tapsırmalardı tayarlap, onı zamanlasları sıyaqlı anıq sóylewden paydalanǵan halda orınlawı zárúr.

Tutlıǵıp sóylew kemshiligini saplastırıwda jas óspirimlik dáwiri eń qıyın dáwir bolıp esaplanadı, sebebi bul dáwirde balanıń rawajlanıwında fiziologiyalıq, psixologiyalıq ózgerisler júz beredi. Mektepke shekemgi jasaǵı dáwirde saplastırılǵan kemshilik geyde qaytalanıwı múmkin, bul recidiv jaǵday dep aytadı. Recidiv bolǵanında logopad balada logopediyalıq shınıǵıwlardıń tásirine isenim tómenleydi. Onıń menen endi stacionarlarda arnawlı logopediyalıq jumıslar alıp barıwǵa tuwra keledi.

Biziń elimizde tutlıǵıp sóylew kemshiligi arnawlı mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemelerinde, ulıwma bilim beriw mektepleri janında shólkemlestirilgen logoped shaqabshasında, awır sóylew kemshilikleri bar bolǵan balalar ushın arnawlı mektep – internatta, balalar poliklinikalarında, psixo-nevrologiyalıq dispanserler menen sanatoriyalarda saplastırılmaqta.

Ata-analar, tárbiyashılar, oqıtıwshılar balalardıń kishkehe dáwirinen baslap tutlıqpay, durıs, anıq sóyley alıwına itibar beriwı, sóylewdegi kemshiliklardıń aldın alıwına óz waqtında kirisiwı zárúr.

Qosımsha sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tutlıǵıp sóylew kemshiligini táriyiplep beriń.
2. Tutlıǵıp sóylew kemshiliginiń belgilerin atap kórsetiń.
3. Tutlıǵıp sóylew kemshiliginiń kelip shıǵıw sebeplerin analizleń.
4. Tutlıǵıp sóylew kemshiliginiń túrlerin atap kórsetiń.
5. Mektepke shekemgi hám kishi mektep jasındaǵı tutlıǵıtuǵın balalardı psixologiyalıq-medicinalıq hám logopediyalıq tekseriwden ótkeriwdiń mazmunın táriyiplep beriń.

GLOSSARIY

Akademik litsey - o'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi chuqur, sohashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishlarini taminlash maqsadida davlat talim standartlariga muvofiq o'rta maxsus ta'lim beruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Akademiya - kadrlar tayorlash va bilimlarning keng sohalari bo'yicha oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dasturlarini amalga oshirishga imkon beruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Amaliy ishlar metodi – o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini shakllantiruvchi usul.

Ah'loq (lotincha «moralis» - xulq-atvor manosi bildiradi) - ijtimoiy munosabatlar h'anda shaxs xatti-harakatini tartibga soluvchi, muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari yig'indisi.

Ah'loqiy ong – shaxsga ah'loqiy meorlar va xulq-atvor qoidalari to'g'risidagi nazariy bilimlarni berish asosida hosil qilinuvchi ong shakli.

Ah'loqiy tarbiya – muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan tartib, odob, o'zaro munosabat, muloqot va xulq-atvor qoidalari, mezonlarini o'quvchilar ongiga singdirish asosida ularda ah'loqiy ong, axloqiy faoliyat ko'nikmalari va ah'loqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jaraon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Aqliy tarbiya - shaxsga tabiat va jamiyat taraqqi'oti to'g'risidagi bilimlarni berish, uning aqliy (bilish) qobiliyati, tafakkuri va duny qarashini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jaraon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Baynalmillik («inter» – orasida, o'rtasida, aro, «natio» – xalq)– o'zga millat va elatlarning h'aq-h'quqlari, erki, urf-odatlarini, ananalari, turmush tarzi, tili h'anda vijdon erkinligini hurmat qilish, ularning manfaatlariga ziyan etkazmaslikni ifoda etuvchi shaxsga xos manaviy-ah'loqiy fazilat.

Bakalavriyat - mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim olish muddati kamida to'rt yil davom etadigan tayanch oliy talim.

Bashoratlash - bo'lajak darsni tashkil etilishining turli variantlarini bah'olash va ulardan qabul qilingan mezonlarga muvofiq eng maqulini tanlab olish.

Bah'o – ta'lim oluvchilarga ularning ta'lim olishi, bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan ijodiy endoshishini rag'batlantirish maqsadida tasir ko'rsatish vositasi.

Bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq h'aqidagi tizimlashtirilgan ilmiy malumotlar majmui.

Bilim olish – borliqni idrok etish, o'rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor h'amda faoliyat ko'nikma, malakalarining mustah'kamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni.

Bilish - obektiv borliqning inson ongida aks etish shakli; ilmiy bilimlarni o'zlashtirish jaraeni.

Boshlang'ich ta'lim - o'quvchilarga murakkab bo'lmagan ilmiy bilimlarni berish asosida ularda o'qish, ezish va h'isoblashga oid dastlabki bilim, ko'nikma h'amda malakalarni shakllantirish asosida ularda shaxsiy gigiena va sog'lom turmush tarzi elementlarini h'osil qilish bosqichi.

Vatanparvarlik (lotincha «patriotes» – vatandosh, «patris» – vatan, yurt) - shaxsning o'zi mansub bo'lgan millat, tug'ilib o'sgan vatani tarixidan g'ururlanishi, buguni to'g'risida qayg'urishi h'amda uning porloq istiqboliga bo'lgan ishonchini ifoda etuvchi yuksak insoniy fazilat.

Verbal – bilim (malumot, axborot)larni so'z yordamida (og'zaki) etkazib berish, ifoda etish.

Davlat ramzlari - muayyan millat, elatning etnopsixologik xususiyatlari, qarashlari, orzu-umidlari, intilishlari va maqsadi, h'ududiy, ijtimoiy-g'oyaviy birlik moh'iyatini anglatishga xizmat qiluvchi tasviriy belgilar majmui.

Davlat ta'lim standarti – 1) ta'lim olish shaklidan qat'iy nazar bitiruvchilar erishishlari zarur bo'lgan ta'lim darajasini belgilovchi asosiy h'ujjat; 2) o'quv fani bo'yicha ta'limning yakuniy natijalarini belgilovchi asosiy h'ujjat; 3) ta'lim dasturlari mazmunining minimumi, o'quvchilar tomonidan bajariladigan o'quv ishlarining maksimal h'ajmi, shuningdek, bitiruvchilarning tayargarlik darajalariga qo'yiluvchi talablar.

Dars - bevosita o'qituvchi rah'barligida muayyan o'quvchilar guruh'i bilan olib boriladigan ta'lim jaraenining asosiy shakli.

Darslik – muayyan fan bo'yicha ta'lim maqsadi, o'quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni beruvchi manba.

Didaktika (ta'lim nazariyasi) – (yunoncha «didaktikos» “o'rgatuvchi”, «didasko» – “o'rganuvchi”) - ta'limning nazariy jih'atlari (ta'lim jaraenining moh'iyati, tamoyillari, qonuniyatlari, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati mazmuni, ta'lim maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jaraenini takomillashtirish yo'llari va h'okazo muammolari)ni o'rganuvchi fan.

Didaktika tamoyillari (lotin tilidan «principium» - h'ar qanday nazariyaning asosiy, boshlang'ich, dastlabki h'olati) –ta'limni tashkil etishga qwyilgan me'riy talablarni ifodalovchi, shuningdek, talim jaraenining asosiy maqsadi va qonuniyatlariga muvofiq uning dastlabki h'olatini belgilovchi qarashlari.

Didaktik tashh'is maqsadi – o'quv jaraenining samaradorligini aniqlash, bah'olash va tah'lil qilish.

Didaktik tizim (yunoncha «systema» – yaxlit, qismlarda tashkil topgan, birlashtirish) – ma'lum mezonlari asosida ta'lim jara'ning yaxlit h'olatini belgilash, ajratib ko'rsatish.

Didaktik o'yin – o'rganila'etgan obekt, h'odisa va jara'nlarni modellashtirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'batlantiruvchi o'quv faoliyati turi.

Dun'eqarash - tabiat, jamiyat, tafakkur h'amda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va etiqodlar tizimi.

Jazolash - tarbiyalanuvchining xatti-h'arakati va faoliyatiga salbiy bah'o berish usuli.

Jamoa (lotincha «kollektivus» so'zining tarjimasi bo'lib, yig'ilma, omma, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh' kabi manolarni anglatadi) - bir necha azo (kishi)lardan iborat bo'lib, ijtimoiy ah'amiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh'.

Jamoa ananalari – jamoa azolari tomonidan birdek qo'llab-quvvatlanuvchi barqarorlashgan odat.

Jamoaning norasmiy tuzilmasi - jamoa azolari o'rtasidagi shaxslararo manaviy-psixologik munosabatlarning umumiy tizimi, shuningdek, jamoada mikroguruh'ni tashqil qiluvchi ayrim shaxslar o'rtasidagi tanlash munosabatlarining mazmuni.

Jamoaning rasmiy tuzilishi - turli ko'rinishdagi jamoa faoliyatini yo'lga qo'yishning tashkiliy jih'atlari.

Jinsiy tarbiya - o'zida shaxsni jinsiy jih'atdan chiniqtirish, ularni tozalik va ozodalikka o'rgatish, o'z sog'ligi uchun g'amxwrlilik qilish va masuliyatli bo'lishni taminlashga qaratilgan pedagogik faoliyat mazmuni.

Joriy nazorat – ta'lim jarayonida o'quvchilar tomonidan o'quv dasturida belgilangan muayyan mavzularni wzlashtirilish bwyicha bilim, kwnikma va malakalari darajasini aniqlash, bah'olash shakli.

Idrok – aniq maqsadga yo'naltirilgan anglash jara'ni.

Ijtimoiy adaptatsiya (yunoncha adapto - moslashish) – anomal bolalar individual yoki guruh'li xulqlarining ijtimoiy qadriyatlar va xulq-atvor qoidalari tizimiga mos kelishi.

Ijtimoiylashuv – ijtimoiy munosabatlar jara'ida faol ishtirok etishi asosida shaxsning h'ayot va ishlab chiqarish jarayoniga moslashuvi.

Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlar - o'quvchilarda manaviy-ah'loqiy sifatlar, etiqod h'amda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, h'is-tuyg'usi va irodasiga tasir ko'rsatish usullari.

İjtimoiy pedagogika – ijtimoiy munosabatlar jaraënida pedagogik g’oyalarning tutgan o’rni va roli, shaxsni kasbiy va ijtimoiy faoliyatga yo’naltirish muammolarini o’rganadi.

İjtimoiy rehabilitatsiya (yunoncha rehabilitas – layoqati, qobiliyatini tiklash) - anomal bolaning psixofiziologik imkoniyatlariga tayangan h’olda uning ijtimoiy munosabatlar jarayonida ishtirok etishi uchun zarur sharoit yaratish, ijtimoiy faoliyat va meh’natga jalb etish.

İzoh’lash (tarbiya metodi sifatida) – tarbiyalanuvchiga h’issiy-og’zaki ta’sir etish usuli.

İlmiy dunëqarash - uzluksiz, izchil ravishda mavjud fanlar asoslarini puxta o’zlashtirib borish, ijtimoiy munosabatlar jaraënida faol ishtirok etish natijasida barqarorlashgan dunëqarash shakli.

İlmiy tafakkur – inson aqliy faoliyatining yuksak shakli sanalib, ijtimoiy voqea-h’odisalar, jaraënlarga nisbatan ilmiy ëndashuv.

İlmiy qarash (yunoncha «idea» - g’oya, tasavvur, tushunchalar yig’indisi) - muayyan hodisa, jaraëning moh’iyatini ërituvchi, ilmiy jih’atdan asoslangan fikr, g’oya.

İndivid (lotincha “individium” bo’linmas, yagona, aloh’ida degan manolarni anglatadi) – xatti-harakatlarini shartli refleks yordamidagina tashkil eta oluvchi biologik mavjudot.

İndividuallik - shaxsning o’ziga xos xususiyatlari.

İnstitut - bilimlarning bitta soh’asi doirasida aniq yo’nalishlar bo’yicha oliy va qoidaga ko’ra oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim dasturlarini amalga oshiruvchi, yuridik maqomga ega ta’lim muassasasi.

İqtisodiy tarbiya - o’quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda iqtisodiy faoliyat (oila byudjetini shakllantirish, xo’jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko’paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to’g’ri tashkil etish va h’okazolar)ni tashkil etish ko’nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat pedagogik jarayon.

İqtisodiy ta’lim - o’quvchilarga xo’jalik yuritish tizimi (oila byudjetini shakllantirish, xo’jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko’paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to’g’ri tashkil etish va h’okazolar) to’g’risidagi nazariy bilimlarni berishga yo’naltirilgan pedagogik jarayon.

Yosh xususiyatlari - muayyan bir yosh davriga xos bo’lgan anatomik, fiziologik (**oniy) va psixologik_xususiyatlar.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash - mutaxassislarning kasb bilimlari va ko’nikmalarini yangilash h’amda chuqurlashtirish maqsadida tashkil etiluvchi ta’lim bosqichi.

«Kadrlar tayërlash Milliy dasturi» - «Ta’lim to’g’risida»gi O’zbekiston Respublikasi qonunining qoidalariga muvofiq, milliy tajribaning tah’lili h’amda ta’lim tizimidagi jah’on miqësidagi yutuqlar asosida tayyorlangan h’amda yuksak umumiy va kasb-h’unar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy

faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda mo'ljalni to'g'ri o'la bilish mah'oratiga ega bo'lgan, istiqloq vazifalarini ilgari surish va h'al etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirish mazmunini belgilab beruvchi yuridik h'ujjat.

Kadrlar tayörlash milliy modeli - shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish kabi tarkibiy qismlarning o'zaro h'amkorligi, ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik asosida «yuksak manaviy va ah'loqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlarni tayörlash Milliy tizimi» moh'iyatini aks ettiruvchi andoza, loyih'a uning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

shaxs – kadrlar tayyorlash tizimining bosh subekti va obekti, ta'lim soh'asidagi xizmatlarning istemolchisi va ularni amalga oshiruvchi;

davlat va jamiyat – ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlarni tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafillari;

uzluksiz ta'lim – malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlarini, davlat ta'lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimining tuzilmasi va uning faoliyat ko'rsatish muh'itini o'z ichiga oladi;

fan – yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi;

ishlab chiqarish – kadrlarga bo'lgan eh'tiyojni, shuningdek, ularning tayyorgalik sifati va saviyasiga nisbatan qo'yiladigan talablarni belgilaydigan asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliyaviy va moddiy-texnikaviy jih'atdan taminlash jarayonining faol ishtirokchisi.

Kasb-h'unar kolleji - o'quvchilarning kasb-h'unarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarini chuqur rivojlantiruvchi, tanlab olingan kasb-h'unar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini yaratish maqsadida tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-h'unar ta'limini beruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Kategoriya - fanning moh'iyatini ochib beruvchi eng muh'im, asosiy tushuncha.

Kompensatsiya (yunoncha «compensatio» – o'rnini to'ldirish, tenglashtirish) - oliy nerv faoliyatining zah'ira imkoniyatlariga tayangan holda organizmning buzilgan yoki rivojlanmagan funksiyalarining o'rnini to'ldirish ëki qayta qurish.

Korreksiya (yunoncha «correctio» - tuzatish) - pedagogik uslub va tadbirlardan iborat maxsus tizimi yordamida anomal bolalarning psixik va **oniy rivojlanishidagi kamchiliklarini qisman yoki to'liq tuzatish.

Ko'nikma – shaxsning muayyan h'arakat yoki faoliyatni tashkil eta olish qobiliyati.

Ko'rgazmali metodlar - predmet, hodisa yoki jarayonlar moh'iyatini ta'biy holatda namoyish qilish, ularning maketlarini ko'rsatishda qo'llaniluvchi usullar.

Litsey (kolleжда) ma'ruza – o'quv materialini o'quvchilarning idrok etish faoliyatlarini faollashtirish uslublari bilan birgalikda davomli og'zaki bayon etish (80-90 minut), berilayotgan materialning sxematik modelini tuzish (asosiy fikrni tezis yoki loyih'a ko'rinishida yozib olish) va boshqalar.

Loyih'alashtirish (rejalashtirish) - o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish.

Magistratura - aniq mutaxassislik bo'yicha fundamental va **amaliy** bilim beradigan, bakalavriyat negizida ta'lim muaddati kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'lim.

Madaniyat («cultura» so'zidan olingan bo'lib, parvarish qilish, ishlov berish manosini bildiradi) – ijtimoiy taraqqiyot davomida insonlarning faoliyati tufayli qo'lga kiritilib, ularning ijtimoiy eh'tiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi moddiy va manaviy boyliklar tizimi.

Mazmun (ta'lim (bilim olish) mazmuni) – ta'lim jara'ida shaxs tomonidan o'zlashtirilishi zarur bo'lgan ilmiy bilim, **amaliy ko'nikma**, malaka, fikrlash h'anda faoliyat usullari tizimi.

Maktabgacha ta'lim - bolaning sog'lom, h'ar tomonlama kamol topib shakllanishini taminlovchi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otuvchi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlovchi h'anda bola olti-etti yoshga etguncha davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari va oilalarda amalga oshiriluvchi ta'lim bosqichi.

Maktabgacha ta'lim pedagogikasi – maktabgacha ta'lim e'shidagi bolalarni tarbiyalash, ularni intellektual, manaviy-ah'loqiy va **oniy jih'atdan kamolotga etkazish masalalarini o'rganadi.

Maktabdan tashqari ta'lim - madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda yo'lga qo'yiluvchi, bolalar h'anda o'smirlarning ta'limga bo'lgan, yakka tartibdagi, ortib boruvchi talab-eh'tiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish maqsadida tashkil etiladigan ta'lim bosqichi.

Malaka – muayyan h'arakat yoki faoliyatni bajarishning avtomatlashtirilgan shakli.

Materialni og'zaki bayon qilish metodlari – o'quv materialini moh'iyatini ozg'aki (h'ikoya, tushuntirish, maktab maruzasi kabi shakllarda) yoritishda qo'llaniluvchi usullar.

Mafkura (arabcha «mafkura» - naqta nazar va etiqodlar tizimi, majmui) – jamiyatdagi muayyan siyosiy, h'uquqiy, ah'loqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, shuningdek, manaviy-ah'loqiy yuksaklash, marifiy-tarbiyaviy ishlarning rivojini taminlovchi, ularning maqsad va yo'nalishlarini aniqlashda etakchi o'rin tutuvchi g'oyalar tizimi.

Mashq va o'rgatish (faoliyatda mashqlantirish) metodlari - muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va h'ar tomonlama puxta tashkil qilish, ularni ah'loq me'rlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirish usullari.

Ma'lumot – ta'lim-tarbiya natijasida o'zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilim, h'osil qilingan ko'nikma va malakalar h'amda tarkib topgan dunyoqarash majmui.

Manaviyat (arabcha «manaviyat» - manolar majmui) – moh'iyatiga ko'ra ijtimoiy taraqqiyotga ijobiy tasir o'tkazuvchi falsafiy, h'uquqiy, ilmiy, badiiy, ah'loqiy, diniy tasavvur, tushuncha va g'oyalari majmui.

Marifat – shaxs ongiga ilmiy bilim, ah'loq qoidalari h'amda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi h'uquqiy me'rlarni singdirish, ta'lim-tarbiyani takomillashtirish, milliy meros va umuminsoniy qadriyatlarni o'rganish, ularni targ'ib etish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlar tizimi.

Ma'ruza – yirik h'ajmdagi o'quv materialini og'zaki bayon qilish shakli.

Menejment – mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natijalarga erishish uchun shaxs (xodim) yoki guruh'ga tasir o'tkazish asosida ularning faoliyatini tashkil etish tamoyillari, shakllari, metodlari va usullari.

Metod - yunoncha tarjimasi «tadqiqot, usul, maqsadga erishish yo'li» kabi manolarni anglatadi.

Metodika (fan sifatida)– xususiy fanlarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi.

Meh'nat tarbiyasi - shaxsga meh'natning moh'iyatini chuqur anglatish, ularda meh'natga ongli munosabat, shuningdek, muayyan ijtimoiy-foydali h'arakat yoki kasbiy ko'nikma va malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat jaraeni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

Munozara (tarbiya metodi sifatida) - tarbiyalanuvchilarga h'issiy-og'zaki tasir ko'rsatish asosida ularda manaviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bah's-munozara usuli.

Nazorat (ta'lim jarayonida)– ta'lim oluvchining bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash, o'lchash va bah'olash jarayoni.

Nafosat didi - shaxsning buyum yoki h'odisaga nisbatan munosabat bildirish turi, obektiv nafosat o'lchovi.

Nafosat madaniyati - go'zallikni h'is etish, undan zavqlanish, mavjud go'zalliklarni asrash va boyitish yo'lida o'zlashtirilgan bilim h'amda amalga oshiriladigan nafosat faoliyatini tashkil etish darajasining sifat ko'rsatkichi.

Nafosat ongi - go'zallik, go'zallikni h'is etish, uning moh'iyatini anglash, nafosat his-tuyg'usi, nafosat didi kabi tushunchalarning ongda aks etishi.

Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya- lotincha «estezio» go'zallikni h'is qilaman) - o'quvchilarni voqelik, tabiat, ijtimoiy va meh'nat munosabatlari va turmush go'zalliklarini anglash, idrok etish va to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning badiiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muh'abbat uyg'otish,

ular tomonidan go'zallikni yaratish qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Oila – kishilarning nikoh' yoki qon-qarindoshlik rishtalari, umumiy turmush tarzi, ah'loqiy ma'suliyat h'amda o'zaro e'rdamga asoslanuvchi kichik guruh'i.

Oilaviy munosabatlar – ota-onalar (yoki bolaning kamoloti uchun masul bo'lgan shaxslar) h'amda farzandlar o'rtasida turli yo'nalishlarda tashkil etiluvchi munosabatlar.

Oila tarbiyasi – ota-onalar (yoki bola kamoloti uchun masul shaxslar) tomonidan tashkil etiluvchi h'amda farzandlarni h'ar tomonlama etuk, sog'lom etib tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Oligofreniya (yunoncha «olygos» – kam, «phren» - aql) - bu natal (tug'ilish payti) yoki postnatal (h'ayotiy rivojlanishning erta bosqichi) davrlarda markaziy nerv tizimining zararlanishi natijasida yuzaga keladigan aqliy yoki psixik rivojlanmaslik.

Oliy ta'lim - o'rta maxsus, kasb-h'unar ta'limi negiziga asoslanib, ikki bosqich (bakalavriyat h'amda magistratura)da tashkil etiladigan h'amda mutaxassisliklar yo'nalishlari bo'yicha xalq xo'jaligining turli soh'alariga oliy malumotli mutaxassislarni tay'rlab beruvchi ta'lim bosqichi.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim - jamiyatning oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarga bo'lgan eh'tiyojlarini qondirish, shaxsning ijodiy ta'lim – kasb-h'unar manfaatlarini qanoatlantirishga qaratilib, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot muassasalarida aspirantura, adyunktura va doktoranturada ta'lim olish, shuningdek, mustaqil tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish asosida amalga oshiriladigan ta'lim bosqichi.

Oraliq nazorat – o'quvchilar tomonidan o'quv materialining muayyan bob yoki bo'limlari bo'yicha o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash, bah'olash shakli.

Pedagogika (yunoncha «paidagogike» bo'lib, «paidagogos» - bola, etaklayman) – ijtimoiy tarbiyaning umumiy qonuniyatlari, muayyan jamiyatda yagona ijtimoiy maqsadga muvofiq yosh avlodni tarbiyalash h'amda unga ta'lim berishning moh'iyati va muammolarini o'rganadigan fan.

Pedagogika tarixi – ta'lim va tarbiyaning yuzaga kelishi, taraqqiy etishi, muayyan tarixiy davrlarda etakchi o'rin egallagan pedagogik fikrlar taraqqi'eti masalalarini o'rganadi.

Pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari – shaxsni tarbiyalash, unga muayyan yo'nalishlarda chuqur, puxta ilmiy bilimlarni berish tamoyillari, obektiv va subektiv omillarini aniqlovchi pedagogik jara'ening ichki moh'iyati, aloqa va qonuniyatlarini maxsus tekshirish va bilish usullari.

Pedagogik mah'orat – bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mah'oratlarini oshirish, takomillashtirish muammolarini o'rganadi.

Pedagogik paradigma (yunoncha «paradeigma» - misol, namuna) – pedagogika fani rivojining ma'lum bosqichida ta'limiy va tarbiyaviy muammolarni hal etish namunasi (modeli, standarti) sifatida ilmiy pedagogik h'amjamiyat tomonidan etirof etilgan nazariy h'amda metodologik ko'rsatmalar to'plami; ta'limning kontseptual modeli.

Pedagogik talab - turli xatti-h'arakatlarni bajarish h'amda faoliyatda ishtirok etish jaraenida o'quvchi tomonidan amal qilinishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'rlari.

Pedagogik texnologiya – ta'lim va tarbiya jaraenida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, texnologik endashuv asosida ta'lim va tarbiya jaraenining samaradorligini oshirish muammolarini o'rganadi.

Pedagog kadrlar tarkibi – o'qituvchi, metodist, tarbiyachi, psixolog, defektolog, logoped, sport instruktori, musiqa, badiiy ijodiyot, radiotexnika, sport va boshqa yo'nalishlarda faoliyat ko'rsatuvchi to'garaklarning rah'barlaridan iborat mutaxassislar.

Pedagogik mah'orat – ta'lim-tarbiya jaraeniga ongli, ijodiy endashuv, metodik bilimlarni samarali qo'llay olish qobiliyati, yuksak pedagogik tafakkur.

Pedagogik talab - turli h'arakatlarni bajarish, muayyan faoliyat jarayonida ishtirok etishda o'quvchi amal qilishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'rlarini ifodalovchi vazifa; tarbiyaning eng muh'im usuli.

Rag'batlantirish - tarbiyalanuvchining xatti-h'arakati va faoliyatiga ijobiy bah'o berish asosida unga ishonch bildirish, ko'ngilini ko'tarish va uni qo'llab-quvvatlash usuli.

Rivojlanish – shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namo'en bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar moh'iyatini ifoda etuvchi murakkab jaraen.

Reyting (bah'olash, tartibga keltirish, klassifikatsiyalash) - muayyan h'odisani oldindan belgilangan shkala bo'yicha bah'olash.

Sinf - e'shi va bilimi jih'atidan bir xil bo'lgan, ma'lum o'quvchilar guruh'i.

Surdopedagogika (yunoncha «surdus» – kar) - e**ish qobiliyati buzilgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash jaraenini o'rganuvchi fan; korreksion (maxsus) pedagogikaning yana bir muh'im soh'asi.

Suh'bat – savol va javob shaklidagi dialogik ta'lim metodi.

Tamoyil (yunoncha «principium») – biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang'ich qoidasi; boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab.

Tarbiya – muayyan, aniq maqsad h'amda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni h'ar tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunëqarashini tarkib toptirish jaraeni.

Tarbiya jaraëni - o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi h'amda aniq maqsadga yo'naltirilgan samarali h'amkorlik jaraëni.

Tarbiya mazmuni - shaxsning shakllanishiga qo'yiluvchi ijtimoiy talablar moh'iyati.

Tarbiya metodi (yunoncha «metodos» – yo'l) – tarbiya maqsadiga erishish yo'li; tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg'ulari va xulqiga tasir etish usullari.

Tarbiya nazariyasi – pedagogikaning muh'im tarkibiy qismi; tarbiyaviy jaraën mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari h'amda uni tashkil etish muammolarini o'rganadi.

Tafakkur (ijtimoiy voqea-h'odisalarning ongda to'laqonli aks etishi, inson aqliy faoliyatining yuksak shakli).

Tashh'is –didaktik jaraën kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash.

Ta'lim – wquvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda **amaliy** ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish va dunëqarashlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan jaraën.

Ta'lim va tarbiya mazmuni – shaxsning aqliy va **oniy qobiliyatini h'ar tomonlama rivojlantirish, dunëqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy h'aët va meh'natga tayërlilik darajasini shakllantirish jaraëning moh'iyati.

Ta'lim vositalari – ta'lim samaradorligini ta'minlovchi obektiv (darslik, o'quv qo'llanmalari, o'quv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, dioproektor, magnitafon, videomagnitafon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va subektiv (o'qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs h'aëti va faoliyatiga oid misollar va h'okazolar) omillar.

Ta'lim jaraëni – o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida tashkil etiluvchi h'amda ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jaraën.

Ta'lim menejeri – ta'lim muassasasi faoliyatini zamonaviy menejment qonuniyatlariga muvofiq boshqaruvchi mutaxassis.

Ta'lim metodlari – ta'lim jarayonida qo'llanilib, uning samarasini ta'minlovchi usullar majmui.

Ta'lim muassasi Ustavi – **ta'lim muassasasiga rah'barlik moh'iyatini ërituvchi h'amda uning faoliyatini boshqarish tizimini aniqlovchi h'ujjat.**

Ta'lim kontseptsiyalari (lotin tilidan «conceptio» –tizim) – ta'lim-tarbiya mazmuni, istiqbolini ërituvchi yaxlit qarashlar tizimi; uzluksiz ta'lim tizimining turli bosqichlarida ta'lim muassasalari faoliyati yo'nalishi, maqsad va vazifalarini belgilashning aloh'ida usuli.

Ta'lim mazmuni – davlat ta'lim standartlari asosida belgilab berilgan h'anda ma'lum sharoitda muayyan fanlar bo'yicha o'zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar moh'iyati.

Ta'lim maqsadi (o'qish, bilim olish maqsadi) – ta'limning aniq yo'nalishini belgilab beruvchi etakchi g'oya.

Ta'lim natijasi (ta'lim mah'suli) – ta'lim yakunining moh'iyatini qayd etuvchi tushuncha; o'quv jaraenining oqibati; belgilangan maqsadni amalga oshirish darajasi.

Ta'limni boshqarish – ta'lim muassasalarining faoliyatini yo'lga qo'yish, boshqarish, nazorat qilish h'anda istiqbollarini belgilash masalalarini o'rganadi.

Ta'limning sinf-dars tizimi - dars shaklida muayyan o'quvchilar guruh'i bilan o'quv rejasiga muvofiq tuzilgan aniq jadval bo'yicha olib boriladigan ta'lim jaraeni.

Ta'lim tizimi – davlat siyosatining asosiy tamoyillari asosida esh avlodga ta'lim-tarbiya berish yo'lida faoliyat yurituvchi barcha turdagi ta'lim muassasalari majmui.

Ta'lim shakli – ta'lim jaraenining tashkiliy tuzilmasi.

Tizim (mustaqil tushuncha sifatida) - o'zaro bog'langan ko'plab elementlar (tarkibiy qismlar) o'rtasidagi mustah'kam birlik va o'zaro yaxlitlik.

Test - aniq maqsad asosida muayyan h'olat darajasini sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarda belgilashga imkon beruvchi sinov vositasi.

Topshiriq - o'quvchilarda meh'nat, ijtimoiy xulq va h'aetiy tajriba ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida qo'llaniladigan usul.

Tushuntirish - o'quv materialini mazmunini isbot, tah'lil, umumlashma, taqqoslash asosida baen qilish.

Umumiy pedagogika – maktab eshidagi bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish masalalarini o'rganadi.

Umumiy o'rta ta'lim - o'quvchilarning fan asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o'zlashtirish eh'tiejini, asosiy o'quv-ilmiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan manaviy-axloqiy fazilatlarini, meh'nat ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muh'itga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlash ko'nikmalarini shakllantirish bosqichi.

Universitet - kadrlar tayirlash va bilimlarning keng soh'alari bo'yicha oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Usul - muayyan o'quv materialini o'zlashtirishda qo'llanilaётgan asosiy ta'lim metodi bilan birga ikkinchi bir ta'lim metodining ayrim elementlaridan foydalanish.

Faoliyat - shaxs tomonidan ta'biy va ijtimoiy maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi kundalik, ijtimoiy ёki kasbiy h'arakatlarning muayyan shakli, ko'rinishi.

Fuqaro – fuqaroligi h'uquqiy jih'atdan etirof etilgan h'amda muayyan jamiyat (davlat) azosi bo'lgan shaxs.

Fuqarolik – h'uquqiy va ah'loqiy meyorlarga ongli rioya etish, ma'lum h'uquqlardan foydalanish h'amda burchlarni bajarishga ma'sullik bilan ёndoshuv, meh'nat jaraёni va jamoadagi faollik, manaviy etuklik asosida muayyan davlatga mansublik.

Fuqarolik tarbiyasi – fuqarolik tushunchasining moh'iyatini anglatish orqali o'quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni xalq, Vatan, jamiyat uchun fidoiy fuqarolar etib tarbiyalashdan iborat.

Shaxs - psixologik jih'atdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-h'arakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunёqarashga ega bo'lgan jamiyat azosi.

Shaxsni ijtimoiylashtirish - uni jamiyat tomonidan tan olingan xulq-atvor meёrlari, bilim h'amda qadriyatlar tizimini o'zlashtirishdan iborat ijtimoiy h'aётga jalb etish jaraёni.

Shkalalash - aniq jaraёnlarni raqamlar tizimi ёrdamida modellashtirish.

Ekologik madaniyat - o'quvchining ijtimoiy talablarga muvofiq tabiat va atrof-muh'it muh'ofazasini tashkil etish qobiliyati.

Ekologik ong - tabiat va atrof-muh'itning mavjud h'olati, ularni muh'ofaza etish borasidagi tushunchalarning ongdagi ifodasi.

Ekologik tarbiya - o'quvchilarga dastlabki ekologik bilimlarni berish, ularning mavjud ekologik bilimlarini boyitish, ularda ta'biat va atrof-muh'it muh'ofazasini tashkil etish ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik jaraён.

Ekologik ta'lim - o'quvchiga aniq maqsadga muvofiq, izchil, tizimli va uzluksiz ravishda nazariy ekologik bilimlarni berishga yo'naltirilgan ta'limiy jaraён.

Ekologik faoliyat - ekologik bilimlarga tayanilgan h'olda ta'biat va atrof-muh'it muh'ofazasini ta'minlash borasida amalga oshirilaётgan xatti-h'arakatlar majmui.

Estetik tarbiya - o'quvchilarni ta'biat, ijtimoiy va meh'nat munosabatlari, turmush go'zalligini idrok etish, to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning ba'diiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muh'abbat uyg'otish va h'ayotiga go'zallik olib kirish qobiliyatini tarbiyalash jaraёni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.